

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOĞU DİLLERİ VE EDEBİYATLARI ANA BİLİM DALI
ARAP DİLİ VE EDEBİYATI BİLİM DALI

Sultan ŞİMŞEK

109382

‘ABDULHAMİD B. YAHYÂ VE KİTÂBETİ

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. MUSTAFA KILIÇLI

T 109382

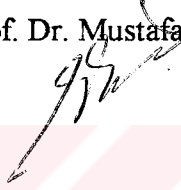
ERZURUM-2001

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu çalışma, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalının Arap Dili ve Edebiyatı Bilim Dalında jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

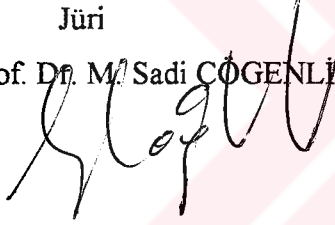
Danışman / Jüri

Prof. Dr. Mustafa KILIÇLI

Jüri

Prof. Dr. M. Sadi COĞENLİ

Jüri

Doç. Dr. Turgut KARABEY

Yukarıdaki imzalar, adı geçen öğretim üyelerine aittir. .../.../.....

Enstitü Müdürü

Prof. Dr. Bilge SEYİDOĞLU

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	IV
TRANSKRİPSİYON.....	VI
BİBLİYOGRAFYA.....	VII
KISALTMALAR.....	X

GİRİŞ: EMEVİLER DÖNEMİ VE KİTÂBET..... 1

EMEVİLER DÖNEMİ	1
<i>Siyâsî Durum</i>	1
<i>Sosyal Durum</i>	4
<i>İlmî Durum</i>	6
<i>Edebî Durum</i>	7
EMEVİLER'DEN ÖNCE KİTÂBETİN DURUMU.....	10
EMEVİLER DÖNEMİNDE KİTÂBET	12
<i>Emevîler Dönemi 'nde Kitâbetin Durumu</i>	12
<i>Kitâbetin Çeşitleri</i>	14
<i>Siyâsî Kitâbet</i>	14
<i>Sosyal Kitâbet</i>	20
<i>Vaazî Kitâbet</i>	22
<i>Emevîler Dönemi 'nde Kitâbetin Genel Özellikleri</i>	23

BİRİNCİ BÖLÜM: 'ABDULHAMÎD B. YA'HYÂ..... 26

HAYATI	26
ŞAHSİYETİ	29
<i>İlmî Kişiliği</i>	31
<i>Edebî Kişiliği Ve Arap Edebiyatı 'ndaki Yeri</i>	32

İKİNCİ BÖLÜM: 'ABDULHAMÎD B. YA'HYÂ'NIN KİTÂBETİ..... 40

ESERLERİ	40
<i>Katiblere Yazdığı Risâle</i>	40
<i>'Abdullâh b. Mervân'a Yazdığı Risâle</i>	49
<i>Av Hakkında Yazdığı Risale</i>	58
<i>İsyân Edenlere Hitaben Yazdığı Risale</i>	61
KİTÂBETİNDE ÖN PLANA ÇIKAN GENEL ÖZELLİKLER	62

ÖZET 68 |

SUMMARY 69 |

ÖZ GEÇMİŞ..... 70 |

ÖNSÖZ

Lügatte “yazı yazma” anlamına gelen “kitâbet”, Arap Edebiyatı’nda İslamî dönemde Kur’an’ın ve hadislerin yazımı, çeşitli mektupların, vasiyetlerin, tevkiâtın ve hikmetli sözlerin ifadesinde kullanılan bir edebi tür olarak karşımıza çıkmaktadır.

Emeviler dönemine gelindiğinde kitâbet, halife tarafından oluşturulan “Divân-u Resâil” teşkilatıyla kurumsallaşmıştır. Siyasi kitâbet alanında yaşanan bu gelişme kitâbet dalının mesafe katetmesini sağlamıştır. Emeviler döneminin sonuna gelindiğinde kitâbet, ‘Abdulhamîd b. Yahyâ el-Kâtib’in mektuplarında ortaya koyduğu prensip ve düsturlarla bir sanat dalı haline dönüşmüştür. ‘Abdulhamîd, kitâbetteki bu tarzıyla Abbasiler devrindeki edebi nesrin öncüsü olmuştur. Biz bu çalışmamızda ‘Abdulhamîd b. Yahyâ’nın kitâbet sanatındaki bu müstesna konumuna binaen onun şahsiyetini ve kitâbetini incelenmeye çalıştık.

“ ‘Abdulhamîd b. Yahyâ ve Kitâbeti” adını verdiğimiz çalışmamızda edîbin; hayatını, şahsiyetini, eserlerini ve sahip olduğu edebi özelliklerini inceledik. Ancak bir şahsiyetin tam olarak tanınabilmesi ve değerlendirmesi için yaşadığı dönemin ve içinde bulunduğu şartların da incelenmesi gerekir. Bu sebeple ilk olarak edîbin yaşadığı dönem olan Emevîler dönemini ele alıp bu döneme ait kitâbeti genel özellikleri itibarıyla ortaya koymaya çalıştık.

Çalışmamızın ana konusunu oluşturan ‘Abdulhamîd’in hayatı ve şahsiyeti hakkında kaynaklarda çok tafsilatlı bilgilere rastlanmamaktadır. Bu konuda var olan bilgilerin de hemen hemen çoğunun kesinlik kazanmamış bilgiler olduğu müşahade edilmektedir. Bu durum, konuyu zenginleştirmek ve muhtevisiyatını artırmak açısından çalışmamızı olumsuz yönde etkilemiştir.

Çalışmamız bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Emevîler dönemi ve bu dönemdeki kitâbeti genel özellikleri ile incelemeye çalıştık.

Birinci bölümde, ‘Abdulhamîd b. Yahyâ’nın hayatını ve şahsiyetini ele alıp, ilmi kişiliği ve edebi kişiliğine önemine binaen ayrıca değindik

Çalışmamızın ikinci bölümünde ise ‘Abdulhamîd’in mektuplarını muhteviyatı ve edebi özellikleri açısından ele aldık. Bu bölümde daha sonra ‘Abdulhamîd’in risalelerinden yola çıkarak kitâbetinde ön plana çıkan genel özellikleri özetledik.

Temel olarak istifade ettiğimiz kaynakların hepsi Arapça eserlerden oluşmaktadır. Derlenen bilgiler tercüme yoluyla elde edildiği için, Türkçe’ye tam ve doğru bir şekilde aktarmanın zorluğundan dolayı elimizde olmadan çalışmamızda bir takım anlatım bozukluklarına rastlanabileceğini belirtmemiz gerekmektedir. Elden gelenin en iyisini yapma gayretine rağmen bu mütevazi çalışmamızda bunların dışında bazı eksikliklerin ve hataların olabileceğini de belirtmek isterim.

Kaynaklara ulaşmamızda yardımcı olan bütün değerli hocalarıma teşekkür ederken; ayrıca çalışmamız esnasında değerli vakitlerini ayırarak her türlü yardımını şahsımdan esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. Mustafa KILIÇLI Bey’e şükranlarımı sunarım.

Sultan ŞİMŞEK

TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ

Bu çalışmada aşağıdaki transkripsiyon sistemi uygulanmıştır:

İ , L̄, ı̇ : â ; ı̇ : î ; ı̇ : ü ; ı̇ : e,
(kalın okunan harflerde : a) : ı̇ : i ; ı̇ : u

Sessizler:

ا : ' , ب : b , ت : t , ث : th , ج : c , ح : h , خ : h , د : d ,
 ذ : z , ر : r , ز : z , س : s , ش : sh , ص : s , ض : d , ط : t ,
 ظ : z , ع : ' , غ : g , ف : f , ق : k , ك : k , ل : l , م : m ,
 ن : n , و : v , هـ : h , ي : y .

Bunlara ek olarak;

- a) Harf-i tarifler kelime başında küçük yazılmıştır. ed-Ḍaḥḥāk b. Ḳays gibi.
- b) Harf-i tarif olan kelimelerin başındaki şemsî ve kamerî harflerin okunuşu belirtilmiştir. en-Nesru'l-fennî ve eseru'l-Câḥẓ gibi.
- c) Terkid halindeki isimler bitişik yazılmıştır. 'Abdulḥâmîd gibi.
- d) Yazıda muzaf ve muzafun ileyhın irabı gösterilmiştir. Târîḥu'l-u edebi'l-'arabî gibi.
- e) İsim tamlamaları transkripsiyonsuz olarak yazılmış, Farsça terkidler halinde verilmiştir. İsm-i fâil, mefûl-i mutlak gibi.

BİBLİYOGRAFYA

Abbâsi Edebiyatı Târîhi, bkz. Demirayak, Kenan.

‘Abdulhakîm Belbe’, *en-Nesru’l-fennî ve eşeru’l-Câhiz fih*, İskenderiye, 1374,1955 .

“ ‘Abdulhamîd el-Kâtib ”, bkz. Ergin.

Ahmed Hasan ez-Zeyyât, *Târîhu’l-edebi’l-‘arabî*, Kâhire, tsz.

Ahmed el-İskenderî, eş-Şeyh Mustafâ ‘Anânî, *el-Vasît fi’l-‘edebi’l-‘arabî*, Mısır, 1916.

Ahmed Zekî Şafvet, *Cemheretu Resâ’ili’l-‘arabiyyeti’z-zâhire*, I-IV, Beyrût, 1958

el-A’lâm, bkz. Hayruddîn ez-Ziriklî.

Arap Edebiyatında Şuûbiyye, bkz. Kılıçlı.

Arap Edebiyatı Tarihi I, bkz. Furat, A. Subhi.

Arap Edebiyatı Tarihi (Câhiliye Dönemi), bkz. Demirayak.

Arap Edebiyatı Tarihi(Sadru’l-islâm Dönemi), bkz. Demirayak.

Arap Edebiyatında Kaynaklar, bkz. Demirayak.

el-Beyân ve’t-tebyîn, bkz. el-Câhiz.

el-Bidâye ve’n-nihâye, bkz. İbn Keşîr.

Brockelmann, GAL, *Supl: Geschichte der arabischen Litteratur, Supplementband*, I-III, Leiden, 1937-1942.

Butrus el-Bustânî, *Udebâu’l-‘arab*, I-IV, Beyrût, tsz.

el-Câhiz, (Ebû ‘Usmân ‘Amr b. Baḥr), *el-Beyân ve’t-tebyîn*, nşr. Muhammed ‘Abdusselâm Hârûn, I-IV, Mısır, 1395/1975.

el-Ceşiyârî, (Muhammed ‘Abdûs), *el-Vuzerâ ve’l-kuttâb*, Kâhire, 1980.

el-Câmi’ fî târîhi’l-edebi’l-‘arabî, bkz. Hannâ el-Fâhûrî.

Cemheretu resâ’ili’l-‘arab, bkz. Ahmed Zekî Şafvet.

Corci Zeydân, *Târîhu âdâbi’l-lugati’l-‘arabiyye*, nşr. Şevkî Dayf, I-IV, tsz.

-----, *Târîhu’t-temedduni’l-islâmî*, Kâhire, 1902.

Demirayak, Kenan, *Abbasi Edebiyatı Tarihi*, Erzurum, 1998.

-----Ahmed Savran, *Arap Edebiyatı Tarihi (Cahiliye dönemi)*, Erzurum, 1996.

- *Arap Edebiyatı Tarihi (Sadru'l-islâm Dönemi)*, Erzurum, 1996.
- , Sadi Çöğenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Erzurum, 1995.
- el-Edebu'l-islâmî*, bkz. Nâyif Ma'rûf.
- Edebu'l-kâtib*, bkz. İbn Kuteybe.
- "Emevîler", bkz. Yiğit.
- Ergin, Şakir, " 'Abdulhamîd el-Kâtib 'l, T.D.V.İ.A., I, 255, İstanbul, 1998.
- Fî edebi'l-islâm*, bkz. Muhammed 'Usmân 'Alî.
- el-Fihrist*, bkz. İbnu'n-Nedîm.
- Furat, Ahmed Subhi, *Arap Edebiyatı Tarihi I*, İstanbul, 1996.
- GAL, Supl.*, bkz. Brockelmann.
- Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmî' fî târîhi'l-edebi'l-'arabî*, Beyrût, 1986.
- İbrâhîm Hasan, *Târîhu'l-islâmî es-siyâsî ve 'd-dînî ve 'l-ictimâ'î*, Beyrût, 1991.
- Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, I-XI, Beyrût, 1969.
- Huseyn Nassâr, *Neşetu'l-kitâbeti'l-fenniyye fî'l-edebi'l-'arabî*, Kâhire, 1966.
- İbn 'Abd Rabbih (Ebû 'Umer Ahmed b. Muhammed), *el-'İkdu'l-ferîd, thk. Mufîd Muhammed Kâmiha*, Beyrût, 1983.
- İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk* (Muhtasar), tlf. İbn Manzûr, Dimaşk, 1988.
- İbn Hallikân, *Vefeyâtı'l-a'yân*, thk. İbn 'Abbâs, I-VI, 1969.
- İbn Keşîr, *el-Bidâye ve 'n-nihâye*, I-XIV, Beyrût, 1966.
- İbn Kuteybe ('Abdullâh b. Muslim), *Uyûnu'l-ahbâr*, I-IV, Kâhire, 1925.
- İbn Reşîk el-Kayravânî, *el-'Umde fî mehâsini's-şî'r ve âdâbîhi ve nakdih*, (Ebû 'Alî el-Hasan), thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd, Beyrût, 1972.
- İbnu'n-Nedîm (Ebû'l- Ferec Muhammed b. İshâk), *el-Fihrist*, Beyrût, 1978.
- el-'İkdu'l-ferîd*, bkz. İbn 'Abd Rabbih.
- İslam Ansiklopedisi*, M. E. B., I-XIII, İstanbul, 1965.
- el-Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ fî şinâ'ati'l-inşâ'*, I-XVI, Kâhire, 1963.
- Kılıçlı, Mustafa, *Arap edebiyatında Şuûbiyye*, İstanbul, 1992.
- , *Sadru'l-İslâm ve Emevîler Devrinde Gınâ*, Erzurum, 1993.
- Kitâbetu'r-resâ'il*, bkz. Muhammed Tevfik Ebû 'Alî.
- el-Mes'ûdî, 'Alî b. Huseyn, *Murûcu'z-zehab ve me'âidinu'l-cevher*, I-V, Beyrût, 1973.

Mu'cemu'l-mu'ellifin, bkz. 'Umer Ridâ Kehhâle.
Muhammed 'Usmân 'Alî, *Fî edebi'l-islâm*, Beyrût, 1986.
Muhammed Tevfik Ebû 'Alî, *Kitâbetu'r-resâ'il*, Beyrût, 1992.
Murûcu'z-zeheb, bkz. el-Mes'ûdî.
Nâyif Ma'rûf, *el-Edebu'l-islâmî fî 'ahdi'n-mubuvve ve hilâfeti'r-râşidîn*, Beyrût, 1990.
en-Nesru'l-fennî ve eseru'l-Câhiz, bkz. 'Abdulahkîm Belbe'.
Neşetu'l-kitâbeti'l-fenniyye, bkz. Huseyn Nassâr.
Sadru'l-islâm ve Emevîler Devrinde Gınâ, bkz. Kılıçlı.
es-Sibâ'î Beyyûmî, *Târîhu'l-edebi'l-'arabî*, I-III, Mısır, 1958.
Şubhu'l-a'sâ, bkz. Kalkaşendî.
Şevkî Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-'arabî (el-'Asru'l-islâmî)* Kâhire, 1963.
Târîhu'âdâbi'l-lugati'l-'arabiyye, bkz. Corci Zeydân.
Târîhu'l-edebi'l-'arabî, bkz. Ahmed Hasan ez-Zeyyât.
Târîhu'l-edebi'l-'arabî, bkz. Şevkî Dayf.
Târîhu'l-edebi'l-'arabî, bkz. es-Sibâ'î Beyyûmî.
Târîhu'l-edebi'l-'arabî, bkz. 'Umer Ferrûh.
Târîhu Dimaşk, bkz. İbn Asâkîr.
Târîhu'l-islâmî, es-siyâsî ve 'd-dînî ve 'l-ictimâ'î, bkz. H. İbrahim Hasan.
Târîhu temedduni'l-islâmî, bkz. Corci Zeydân.
Udebâu'l-'arab, bkz. Butrus el-Bustânî.
el-'Umde, bkz. İbn Reşîk.
'Umer Ferrûh, *Târîhu'l-edebi'l-'arabî*, I-VI, Beyrût, 1968.
'Umer Ridâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-mu'ellifin*, I-XV, Beyrût, 1957-1960.
'Uyûnu'l-aḥbâr, bkz. İbn Kuteybe.
el-Vasîṭ fî'l-edebi'l-'arabî ve târîḥih, bkz. Ahmed el-İskenderî.
Vefeyâtu'l-a'yân, bkz. İbn Hallikân.
el-Vuzerâ' ve 'l-kuttâb, bkz. el-Cehşiyârî.
Yiğit, İsmail, "Emevîler" T.D.V.İ.A., XI,87-108, 1995. İstanbul.

KISALTMALAR

a.e.	: aynı eser
a.c.	: azze ve celle
a.m.	: aynı makale
a.s.	: aynı sayfa
b.	: bin
bkz.	: bakınız
h.	: hicrî
H.z.	: Hazret
M.	: milâdî
nşr.	: neşreden
s.	: sayfa
thk.	: tahkik
tsz.	: tarihsiz
T.D.V.İ.A.	: Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

GİRİŞ: EMEVİLER DÖNEMİ VE KİTÂBET

EMEVİLER DÖNEMİ

Siyâsî Durum

Emevîler dönemi, M. 661'den 750'ye kadar yaklaşık doksan yıl Emevî devletinin Şam yöresinde hüküm sürdüğü yılları kapsamaktadır. Suriye'nin merkezi Dımaşk 'da kurulan islâm tarihinin bu ilk hanedan devleti, adını kurucusu Mu'âviye b. Ebî Sufyân'ın mensup olduğu Benî Umeyye kabilesinden almıştır.¹ Bu devlete hakim olan halifeler Sufyân ve Mervân'ın soyu olarak üzere iki soydan gelmişlerdir.² Mu'âviye ve ondan sonraki iki halife bu kabilenin Sufyânî kolundan, diğer on bir halife ise aynı ailenin Mervânî kolundandır.³

Hiz. 'Ali devrinden sonra vuku bulan Sıffin Savaşı'ndan sonra Mu'âviye b. Ebî Sufyân Şam'a halife olduğunu ilan etmiş ve halifeliği M. 661'den, 680'e kadar sürmüştür. Mu'âviye halifeliği boyunca Emevîler'in otoritesini sağlamlaştırmış ve hilafeti kendisinden sonra gelenlere bir miras olarak bırakmıştır. Hilâfeti esnasında, Mu'âviye'nin karşısına çıkan en önemli problem Hicâz, Mısır, Irak halkının ve onların etrafında bulunan bazı bölge halklarının kendisine biat etmemeleri olmuştur. Buna rağmen Mu'âviye, Mısır'ı, Irak'ın bir kısmını kolaylıkla ele geçirerek, doğu ve batıda fetihler yaptı. Ancak onun en güçlü rakibi olan 'Abdullâh b. ez-Zubeyr'in Hicâz'ın bütününde, Irak'ın ise bir kısmında nüfuzu vardı.⁴ Mu'âviye halifeliğinin sona ermek üzere olduğunu hissedince oğlu Yezîd'i büyük bir maharetle Hicâz dışındaki eyaletlerde kendisine halef olarak kabul ettirmeye muvaffak oldu.⁵

Böylece Mu'âviye'den sonra oğlu Yezîd halife olmuştur. O babası gibi siyâsî bir dehâ değildi. Bu nedenle Kerbelâ olayı, Hiz. Huseyn'in öldürülmesi,

¹ "Emevîler", T.D.V.İ.A., XI, 87.

² *Târihu'l-edebi'l-'arabi* (Ferrûh), I, 351.

³ "Emevîler", T.D.V.İ.A., XI, 87.

⁴ *Târihu'l-edebi'l-'arabi* (Ferrûh) I, 351.

⁵ *Arap Edebiyatı Tarihi*, I, 137-138.

Harre Olayı, Medîne Gazvesi gibi hadiseler onun döneminde vuku buldu. Bu olaylardan dolayı Irak'ta Emevîler'in durumları çoğalırken 'Abdullâh b. ez-Zubeyr, Hicâz'ın hakimiyetini zorla ele geçirmiştir.

Yezîd'i, oğlu Mu'âviye takip etti. Mu'âviye zayıf, hasta bir gençti. Çok geçmeden vefat edince hilâfet hakkındaki tartışmalar yeniden başladı. Bu tartışmalar, hilâfete istekli olan çok sayıda kişi ve Emevîler'in önde gelenlerinin arasında geçmekteydi. O sırada dehası ve verdiği sözler ile Emevîler'in önde gelenlerinden Mervân b. Hakem, hilâfete karşı istekli olanlara gâlip geldi. Ancak kendisi 'Abdullâh b. Zubeyr'i öldürmek zorunda kaldı. 'Abdullâh b. Zubeyr ve Mervân'ın ordusu Dimaşk yakınlarındaki Merc Râhit'te karşılaştı. Mervân savaşı kazandı. Böylece Emevîler'de yönetim tekrar istikrara kavuştu. Ayrıca bu yeni dönem tarihte "Mervân'ın soyundan gelenlerin dönemi" diye anıldı.⁶ Mervân ise çok geçmeden Irak'tan Suriye'ye sirayet eden vebâ salgını sonunda vefat etti.⁷

Mervân b. Hakem'in halifeliği on ay sürmüştü. Daha sonra 'Abdumelik b. Mervân halife oldu. 'Abdumelik de M. 685'ten 705'e kadar yirmi yıl süreyle hilafette kaldı. Onun komutanı Haccâc b. Yusuf 'Abdullâh b. Zübeyr'i yendi ve onu öldürdü. Sonra Hicâz halkının bütününden 'Abdumelik'e biat aldı. Haccâc, Irak'ta Emevî nüfuzunu yayarak Emevîler'in otoritesini sağlamlaştırdı. Yine Haccâc doğuya ordular gönderip Horasan'da, Türk ülkelerinde, Hindistan'da ve yarımada'nın kuzeydoğusunda fetihleri sağlamlaştırdı. Mağrip'de, Libya, Tunus ve etrafında fetihler iyice genişledi.

Araplar, Rum ve İran paralarının kullanıyorken, 'Abdumelik Araplara özel bir para bastı. Yine kendi döneminde devletin resmî kayıtları Irak'ta eski Farsça, Şam'da Rumca, Mısır'da Kıptî diliyle yazılıyorken onların Arapça'ya çevrilmesini emretti. Böylece Arapça bir devletin bir imparatorluğun dili haline geldi.

⁶ *Târîhu'l-edebi'l-'arabî* (Ferrûh), I, 352.

⁷ *Arap Edebiyatı Tarihi*, I, 140.

‘Abdumelik’ten sonra oğlu Velîd halife olarak on yıl yönetimde kaldı. Mağrib’in ve Endülüs’ün fethi onun zamanında tamamlandı. Medeniyet ve kültür alanında önemli mesâfe katedildi.⁸

Velîd b. ‘Abdumelik’ten sonra sırasıyla Suleyman b. ‘Abdumelik, ‘Umer b. ‘Abdul‘azîz, Yezîd b. ‘Abdumelik, el-Velîd b. Yezîd, Yezîd b. el-Velîd ve Mervân II. halife oldu.⁹ Mervân II. zamanında Horasan ve civarındaki halkın yönetime muhalif bütün unsurlarını bir araya toplayan ve bilhassa mevâlî tarafından desteklenen Ebû Muslim el-Horâsânî, İmam İbrâhim’in gönderdiği siyah bayrağı açarak Abbâsî isyanını başlattı. M. 747 İsyancılar önce Horasan ve Fars eyaletini, ardından da Irak bölgesini ele geçirdiler. Halkı, Hz. Peygamber sülâlesinin etrafında toplanmaya çağıran Abbâsîler, Kûfe’nin ele geçirilmesinden sonra birden bire meydana çıkarak Kûfe’de Ebu’l-‘Abbas es-Seffâh’ı halife ilan ettiler. Ebu’l-Abbâs, Zap Suyu kenarında mağlup ettiği Mervân II.’nin peşini bırakmadı. Abbâsî kuvvetlerinin önünden el-Cezîre’ye ve ardından Suriye’ye kaçan Mervân, en sonunda Mısır’da öldürüldü. (27 zilhicce 132/ 6 Ağustos 750). Onun ölümüyle Emevîler tarihe karışmış oluyordu. Emevî ailesi mensuplarının tamamını ortadan kaldırmak isteyen Abbâsîler, Kuzey Afrika’ya kaçıp oradan Endülüs’e geçerek Endülüs Emevî Devleti’ni kuran ‘Abdurrahman b. Hişâm b. Mu‘âviye dışındakileri katlettiler.¹⁰

Emevîler döneminde Mu‘âviye’nin, oğlu Yezîd’i veliahd tayin etmesi, halifelerin bir halifeden daha çok hükümdar gibi davranmaları, dini ikinci plana atarak lüks hayata meyletmeleri ve neticesinde devlet yönetiminin dünyevî bir mahiyet kazanması gibi nedenler, bu dönemin islâm tarihinde hilâfetten saltanata geçiş dönemi olarak değerlendirilmesine sebep olmuştur. Hz. Peygamber’in kurduğu istişare temeline dayalı, ehliyetini esas alan hilâfet müessesesini saltanata dönüştüren Emevîler’e karşı oluşan Şîî, Zubeyrî ve Haricî muhalefet, propagandalarını onların hilafetinin meşru olmadığı iddiasına dayanarak yürütmüşlerdir.¹¹

⁸ *Târîhu ’l-‘edebe ’l-‘arabî* (Ferrûh), I. 352.

⁹ *Arap Edebiyatı Tarihi* I, 142-143.

¹⁰ “Emevîler”, T.V.İ.A., XI, 94.

¹¹ a.e., XI, 89.

Emevî halifeleri fetihlerle İslâm'ın yayılmasının aynı şey olduğu düşüncesini taşımışlar, dindarlıkları veya siyâset ya da maslahat icabı ordularını sevkederken İslâm'ı bütün dünyaya yayma maksadı gütmüşlerdir.¹²

Bütün bunlarla birlikte Emevîler, Arap asabiyecilik ve kavmiyetçiliğine dayalı bir siyaseti ön plana çıkarmışlar, müslüman olup da Arap olmayan ve Emevî halkı nüfusunun büyük bir kısmını teşkil eden Farslar ve Türkler gibi milletler kötü muamelede bulunmuşlardır.¹³ Hz. Ali ailesine de aynı şekilde davrandıkları için, mevâlî diye adlandırılan yabancı milletler Hz. Ali'nin ailesi etrafında toplanmışlar ve Abbâsîler'in isyanında büyük rol almışlardır.¹⁴ Böylece Emevîler'in kavmiyetçi siyaseti kendilerini yıkılışa götüren en önemli nedenlerden biri olmuştur.

Sosyal Durum

Cahiliye döneminde Araplar'ın hayatı kabile asabiyetine dayanıyordu. Bu asabiyet çoğu zaman savaşa sürükleyen tartışmalara sebep oluyordu. Ancak İslam geldiğinde taassuplar boğuldu ve Arap toplumu tek bir millet haline geldi. Bu durumlardan sonra, Emevîler tekrar kavmî bir siyâset gütmeye başlamışlar ve cahiliyedeki ırkçı asabiyeti yeniden uyandırmışlardır. Böyle bir ortamda hilâfete istekli olan Araplar Ehl-i sünnet, Şîa, Hâricîler ve Mürcie gibi görünüşte fikrî ve dinî, hakîkatte ise siyâsî gruplara bölünmüşlerdir. Zira onları, hilâfet konusunda sahip oldukları fikirler ayırmıştır. Bu grupların fikirleri şöyledir:

Ehl-i sünnet grubu, hilâfetin toplumun önde gelenlerin seçimiyle gerçekleştirileceğini, bunu da en fazla Kureyş kabilesi mensuplarının hakettiğini savunuyordu.

Şîa, Hz. Ali taraftarı olup, hilâfetin nâss ve tayinle Hz. Ali'nin soyundan gelenler üzerinde olduğunu savunuyordu. Bunlara göre: Hz. Ali, Hz. Peygamber'in amcasının oğlu ve kızının kocası olduğu için hilâfet Benî Talib soyundan gelenler aitti.

¹² "Emevîler", T.D.V.İ.A, XI, 94

¹³ bkz. Arab Edebiyatında Şuûbiyye'nin ilgili bölümleri.

¹⁴ Târîhu'l-edebi'l-arabi (Ferrûh), I, 352.

Hâricîler, hilâfetin insanların durumlarını düzenlemeye yarayan dünyevî bir iş olduğunu düşünüyorlar, insanlar çeşitli işlerin nasıl yürütüleceği hususunda bir karara varmışlarsa halîfeye ihtiyaç kalmayacağını ve insanların kendi dilediklerini seçmeleri gerektiğini savunuyorlardı.

Mürcie ise bir Emevî grubu idi. Onlar “ Biz halîfeyi seçeriz; eğer fasık ise onun durumunu Allâh’a havale ederiz .” diyorlardı.¹⁵

Halkın bu tür gruplara ayrılmış olması bir tarafa, Emevîler döneminde arap kültürü ve medeniyeti gelişmiş, bu dönemde şehirler, mescidler ve saraylar inşâ edilmiştir. Meselâ; el-Haccâc, Basra ve Kûfe arasındaki Vâsıt şehrini, Suleyman b. ‘Abdilmelik Filistin’deki el-Ludd ve onun kardeşi Hişâm, er-Rusâfeyi inşâ etmiştir. Emevî halifelerinden bir grup ise, Şam’ın baş taraflarında gerek toplantı yapmak, gerekse yazlık kışlak olarak kullanmak üzere saraylar bina etmişlerdir.

Bu dönemde özellikle Şam bölgesine ve imparatorluğun her yerinden servetler akmış, lüks yaşantı bilhassa saray çevresi ve devlet ricâlinde yaygınlaşmış, bolluk giderek diğer şehirlere de yayılmıştır. Öyle ki bir adamın ‘Umer b. ‘Abdulazîz döneminde, zekatını eline alıp imparatorluğun her tarafını dolaştığı, ancak kendisine zekat verebilecek durumda olan hiç kimseyi bulamadığı zikredilmiştir.

Emevîler zamanında ortaya çıkan bu hayatın refah ve medeniyeti Arapların ve müslümanların çoğunun hayat tarzını çeşitli yönlerde değiştirmiştir. Bunların en önemlisi Hicâz’da meydana gelen değişikliktir. Hicâz önceden verimsiz, kurak ve fakir bir bölge idi. İslâm geldiğinde ise bir devletin dahası bir imparatorluğun merkezi haline geldi. Bölgenin vergideki hakkından dolayı buraya gelen vergiler çoğaldı. Ancak burada vergiden elde edilen gelirler, lüksü ve rahat bir hayatı yaygınlaştıracak kadar yoğun değildi. İslâm yayılıp fetihler genişleyince, Emevî devleti Hicâz’ın dışına açıldı. Bununla birlikte iki önemli durum ortaya çıktı. Birincisi; bazı bölgelerin nefislerini temizlemek ve Allâh’a yaklaşmak için İslâm’ın kendinde zuhûr ettiği beldenin ehline, büyük bir kısmı Mekke ve Medîne halkına olmak üzere, çok miktardaki sadakalarını hibe etmeleri idi. İkincisi ise, Emevî

¹⁵ *Târîhu ’l-‘edebi ’l-‘arabî* (Ferrûh), I, 354,355.

Devleti'nin siyâsî maksatla Hicâz halkına bağışta bulunarak, onları hilâfet ve mülkteki halkları hususunda ısrarcı tutumlarından vazgeçirmeye çalışmalarıydı. Emevî Devleti onları dünya nimetlerine boğarak, genelde herkesin gözünün önünde olduğu devlet mülkünden yararlanma isteğinden uzaklaştırmıştır.

Böylece Hicâz'da mal mülk çoğalmış, halk lüks bir hayata girmiş, giyimde, evlerde lüks yaygınlaşmış, evler saraylar, bahçeler inşâ edilmiş, eğlence yerleri ve zamanları belirlenmiştir. Çok sayıda insanın iştirak ettiği bu belirli yerlerdeki ve zamanlardaki eğlenceler, ilk başta toplantı, gezi, şarkı, av insanlar veya atlar arasındaki yarış, tavlâ, satranç gibi eğlencelerden uzak bir tarza dayanıyordu. Fakat daha sonra gençler eğlenceye aşırı kaçarak içki ve başı boşluğa dalmıştır.¹⁶ İslâm'ın gelişi ve fetihlerin yaygınlaşması, Arapların yabancı milletlerle karışmasını sağlamıştır. Yabancılarla olan bu güzel temas Arapların hoşuna gitmiş, Arap olmayanlarla evlenmişler ve bunlardan doğan yeni bir nesil ortaya çıkmıştır. Bu yeni nesil ilk Arap neslinden daha fazla eğlenceye düşkünlük göstermiştir. İnsanların bir araya geldiği, seferlerin düzenlendiği, kadınların toplantıda açığa çıkarak gezi ve müzik merkezlerinde erkeklerle yakınlaştığı topluluklar yaygınlık kazanmıştır. Böylece erkekler ve kadınlar arasında yakınlık oluşmuştur. Kadınlar, şairlerin şiirlerde kendilerini zikretmelerinden hoşlanır hale gelmişler ve eğlence tarzı yeni bir boyut kazanmıştır.

Bu dönemde müzik daha çok Fars, biraz da Rum sanatından etkilenmiş olarak bu meclislerde bariz bir şekilde gelişmiştir. Müzikteki bu gelişmede Hicâz büyük bir pay alarak merkezlik yapmıştır. Hicâz halkı da bu gelişimin sanatkarı konumuna gelmiştir.¹⁷

İlmî Durum

Emevîler döneminde meydana gelen değişiklikler tek bir yön ile sınırlı kalmamış, diğer cephelerde de gelişmeler olmuştur. Dil, nahiv, edebiyat, fıkıh, tıp ve kelâm ilimleri bu gelişmelerden payını almıştır.

¹⁶ *Târîhu'l-edebi'l-'arabî* (Ferrûh). I, 355; ayrıca bkz. *Sadru'l-islam ve Emevîler Döneminde Gınâ'nın ilgili bölümleri*.

¹⁷ *Târîhu'l-edebi'l-'arabî* (Ferrûh). I, 355.

Hız. Peygamber ile başlayan eğitim öğretim faaliyetleri yoğunlaşmış, büyük camiler dini ilimlerin öğretimi için kurulan ders halkalarında bir araya gelen talebelerle dolup taşmıştır. Mescidlerin yanında alimlerin evleri birer ilim müessesesi hüviyetini kazanmıştır. Aynı dönemde okuma yazma öğretilen ve “küttâb” adı verilen ilk mekteplerin sayısı da artmıştır. Bu mekteplerde okuma yazmanın yanı sıra temel dini bilgiler, lugat, nahiv ve aruz ilimleri okutuluyordu. Buralarda yetişenler kabiliyetlerine göre mescidlerde kurulan ders halkalarına devam ediyorlardı.¹⁸

İlk mektepleri başarıyla bitirenlerin devam ettiği mescidlerdeki ders halkaları çok kalabalık oluyordu. Mescidlerde hocaların ihtisasına göre farklı dini ilimler okutulurdu. Emevîler’in ilk zamanlarında bu ders meclislerinin üstadları genellikle genç sahabiler kuşağına mensup alimlerdi. Tabîin tabakasına mensup Emevîler devri alimlerinin ilk nesli, onların derslerinde yetişti. İlmi çalışmalar zamanla Medine, Mekke, Basra, Kûfe, Dımaşk ve Fustat şehirlerinde yoğunluk kazandı.¹⁹

Bu dönemde ilmi hareketin ağırlık merkezini dini ilimler ve bu ilimlerle yakın ilişkisi bulunan islam tarihi oluşturuyordu. Bunun yanında tıp ve kimya gibi önceki milletlerden alınan, ulûmu’l-evâil denilen ilimlerde tercüme faaliyeti bu devrede başladı. Hâlid b. Yezîd b. Mu’âviye gibi bazı kimseler bu tercüme faaliyetini başlattılar ve bizzat bu ilimlerle meşgul oldular.²⁰

Edebî Durum

Emevîler döneminde edebi saha şiir, hitabet, teressül (mektuplaşma, kitabet veya inşa da denilebilir) ve telif hareketlerinin gerekli kıldığı rivayetten oluşmaktaydı. Şiir bu dönemde usuplar ve anlamlar bakımından cahiliye devri şiirine benzemeye başlamıştır. Şiirlerin büyük bir kısmı grupçuluk ve asabiyeciliğe dayanmaktaydı. Zira cahiliye şiirinin büyük bir kısmı da kabile hayatıyla ilgiliydi. Hitabete gelince devlet ile sağlam bağından dolayı anlamı islâmleşmiş olduğu

¹⁸ “Emevîler”, T.D.V.İ.A., XI, 96.

¹⁹ a.m, a.s.

²⁰ a.m, a.s.

halde, uslubu cahiliye hitabetinin özelliklerini taşımaya devam etti. Teressül ise; bu dönemde yeni ortaya çıkmış yada daha doğru bir deyişle sınırları, sabit kuralları ve belirli özellikleri olan bir sanat haline gelmiştir.

Yine bu dönemde hadis, *eyyâmu'l-'arab*, edebiyat, dil ve sözlük ile ilgili rivayetler çoğalmıştır. Çok sayıdaki hadis, *lugati nahiv*, edebiyat ve tarih ravilerinin bir kısmının rivayetlerinin çoğunu derlediklerinde ve mümkün mertebe telif hareketini başlattıklarında şüphe yoktur. Ancak Emevîler döneminde var olan belli sayıda kitab adının günümüze kadar ulaşmış olmasına rağmen telif edilen hiçbir eser ulaşmamıştır.²¹

Bu dönemde var olan edebiyat dallarının en bârizi ve en geniş çaplısı şiirdi. Ve şiirin çeşitli türleri gelişti.

Hiciv şairleri arasında süre gelen şiir, şiirde “*nakâ'id*” diye bir türün oluşmasını sağlamıştır. *Nakîda*, şairin düşmanının kendisine karşı cevap olarak söylediği kasideye verilen addır. Şair kendi aleyhine olan manalara karşılık verir. Düşmanın övgüsünü hicve çevirir. Hakiki övgüyü kendine nisbet eder. *Nakîda*, genellikle karşı tarafın bahri ve revîsi ile nazmedilir. Kaside de, eski hicve devam edilse bile rakip taraf yine bir kaside söylemişse genellikle şair, o yeni kasidenin bahri ve revîsi ile karşılık verir. Düşmanı yeni kasideye cevap verirse o da onun bahrine ve revîsine bağlı kalır.

*Nakâ'id*in belirgin özelliklerinden biri de uzun olmasıdır. Şair ilk başta kendisinin kabilesinin şiir, cömertlik, cesurluk vb. faziletlerini sayarak övünür. Daha sonra düşmanını ve kabilesinin ayıpları üzerinde durarak, doğru veya yanlış farketmez, onların ayıp, cimrilik ve korkaklıklarını zikreder. *Nakâ'id*de kuvvetli bir karalama fuhuş ve aşağılama vardır. Ancak bu şairler daima yaratılışta bulanık nefsâni kusurları hicvetmişler, istisnalar olsa da, körlük, şaşılık ve topallık gibi bedeni yaratılışla ilgili kusurlara taarruz açmamışlardır.²² *Nakâ'id*de, muallakaların açık bir taklidi görülür. Özellikle kasidenin şeklinde, amaçlarında, uzunluğunda,

²¹ *Târîhu'l-edebi'l-'arabî* (Ferrûh), I. 360.

²² a.e., I, 365.

fahr, soyla övünme, kabile hicvi, kasidelerin başında bulunan nesîb gibi hususlar da muallakaların taklididir.²³

Sadru'l-islam döneminde biraz geri planda kaldıktan sonra, Emevîler döneminde ilerleyen diğer bir şiir türü de gazel ve nesîbtir. Cahiliye döneminde kasidenin bölümlerinden biri olan gazel, Emevîler döneminde ayrı bir tür haline gelmiş, 'Umer b. Ebî Rebî'a gibi çalışmalarını sadece gazele hasreden şairler ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte 'Umer b. Ebî Rabî'a gazelin özelliklerine yeni bir şey eklememiştir. O, gazelin özelliklerinin çoğunu şiirinde bir araya getirmiş, şiirine bazen hikayeler ve karşılıklı konuşmalar, bazen de süslü sözler ve ikna edici ifadeler sokmuştur. Nesîb de cahiliye dönemine giren edebî bir sanattır. Ancak bu dönemde çok bariz bir gelişimin içine girmiş, nesîbten “ 'uzrî gazel” olarak isimlendirilen yeni bir tür ortaya çıkmıştır.²⁴

Ayrıca Emevîler döneminde bir grup bedevi şair sadece recez bahri ile şiir söylemiş, recezde fahr, hicv ve medhe yer vermişlerdir. Dönemin en önemli recez şairleri; el-'Ağleb el-'İclî, Ebû Necm ve 'Accâc'tır.

Şiirin hamr, vassf, edeb, medih, şahsi hiciv, suçlama gibi türleri ise herhangi bir gelişme göstermemiştir. Zira kabile hicvi ve gazel bu türlerin geri planda kalmasına sebep olmuştur.²⁵

Bu dönemdeki şairler siyasetle uğraşan ve uğraşmayan şairler olarak net bir şekilde ikiye ayrılabilir. Siyasetle uğraşan şairler; Alevî şairler, Zubeyrî şairler, Hâricî ve Emevî şairlerdir. Eymen b. Huzeym, İsmâ'il b. Yesâr, et-Tirrimâh b. Hakîm bu devrin siyasi şairlerindendir. Siyasetle uğraşmayan şairler ise sadece duygularını açıklamak için vicdani şiirler söylemekle yetinmişlerdir. 'Umer b. Ebî Rebî'a bu şairlerdendir.²⁶

Bir diğer edebi tür olan hitabet ise bu dönemdeki siyasi ve dini amiller sayesinde oldukça gelişmiştir. Ancak buna bazı özellikler eklenmiştir. Devletin sınırları genişleyince emirleri tebliğ edecek hatiplere ihtiyaç duyulmuş, emirler çoğalınca da hutbeler Cahiliye ve Sadru'l-islam dönemlerine göre daha uzun bir

²³ *Târîhu 'l-edebi 'l-'arabî* (Ferrûh), I, 361.

²⁴ a.e., I, 367.

²⁵ a.e., I, 369.

²⁶ a.e., I, 369-371.

hale gelmiştir. Genişleyen İslam coğrafyası müvelledler gibi yeni bir neslin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu nesilden Arapça'nın icazını bir anda anlamaları beklenemeyeceği için hatipler bir manayı, benzer ve yakın anlamlı terkiplerle ifade etmek zorunda kalmışlar, bu da hutbelerin uzamasına neden olan etkenlerden olmuştur. Böylece uzayan hutbelerin devlet tarafından vali ve komutanlara ulaşmasında zorluklar yaşanınca yazıya geçirilmiştir.

Bu dönem hitabetinde tehdit ve korku hissi verme net bir şekilde ortaya çıkar. Ziyâd b. Ebîh ve Haccâc'ın bu özelliğe sahip hutbeleri vardır. Ayrıca hutbelerde hatibin Kur'an-ı Kerim ve hadisten istişhadi hoş karşılanmış, şiir ve emsal ile istişhada da devam edilmiştir.²⁷ Yine bu devrin edebi sahasında vaaz ve dini kıssa rivayeti de gelişmiştir. Basra'da Mâlik b. Dinâr, Kûfe'de Saîd b. Cubeyr, Medine'de Müslim b. Cundeb, Mısır'da 'Abdullâh b. 'Amr b. el-Âş ve Suriye'de el-Evzâ'î u sahanın en meşhur hatiplerindendir.²⁸

EMEVİLER'DEN ÖNCE KİTÂBETİN DURUMU

Araplarda yazının tarihi Cahiliye dönemine dayanmaktadır. Ancak Cahiliye döneminde yazının edebi ürünleri tesbit amacıyla kullanıldığına dair herhangi bir belge mevcut değildir. Bu dönemde yazı ticari hesapların, alacak ve vereceklerin yazıldığı vesikalarda, köle ve mülkiyet senetlerinde, şahıslar ve kabileler arasında yapılan anlaşmalara dair vesikalar ve önemli hususlarda yazılmış mektuplarda ve mezar kitabelerinde kullanılmıştır.²⁹

Cahiliye devrinden İslâmî döneme gelindiğinde ise yazının geliştiği ve farklı bir mecrada ilerlediği görülür. Nazıl olan ayet ve sureler önceden ezberlenerek muhafaza edilirken, artık yazıyla korunmaya başladı. Bu iş için kâtipler görevlendirildi. Hz. Osmân, Hz. Ali, 'Ubey b. Kâb, Zeyd b. Sâbit gibi isimler bu kâtipler arasındaydı. Kâtipler sadece Kur'an'ı yazmakla kalmamışlar, Hz. Peygamber'in sözlerini de yazıya geçirmişlerdir. Böylece gerek Kur'ân-ı Kerim'in

²⁷ *Târîhu'l-edebi'l-'arabî* (Ferrûh), I, 369- 371.

²⁸ a.e., I, 373,374.

²⁹ *Arap Edebiyatı Tarihi* (Cahiliye Dönemi), s.30,31.

derlenmesi ve yazıya geçirilmesi, gerekse hadislerin tedvini ve yazılması Sadru'l-islâm döneminde yazının yayılmasına ve toplumda okuma yazma bilenlerin sayısının çoğalmasına neden olmuştur. Bunların yanısıra Kur'ân'da bulunan ve müslümanlara okuma ve yazmanın önemini işâret eden ayetlerin varlığı, Hz. Peygamber'in okuma ve yazmayı teşvîk eden ısrarlı tutumları ve yeni kurulacak olan islâm devletinin içte ve dışta ilişkilerini düzenleyeceği yazışmalara ihtiyaç duyması gibi etkenler sayesinde de kitâbet büyük ölçüde yaygınlık kazanmıştır.

Hz. Peygamber döneminde kitâbetin başlıca konuları müşriklerle yapılan anlaşmalar ve Hz. Peygamber tarafından çevre ülke hükümdarlarına gönderilen İslâm'a davet mektuplarıdır. Bunların arasında Hudeybiye Anlaşması, Necranlılar ile yapılan anlaşma, Hayber yahudilerine yazılan mektup, Habeşistan hükümdarı Necâşî, Mısır hükümdarı el-Mukavkıs ve çeşitli kabile reislerine yazılan mektuplar zikredilebilir.

Mektuplaşmalar Hz. Ebû Bekir döneminde de devam etmiş, Hz. Ebû Bekir, dışta çeşitli ülkelerin yöneticilerine, içte ise; zekat vermeyi reddedenlerle dinden dönenlere mektuplar göndermiştir. Hz. Ömer döneminde devlet işlerinin yönetilmesindeki temel vasıtalarından biri kitâbet olmuş, Hz. Osmân ve Hz. Ali dönemindeki siyâsî karışıklıklar nedeniyle de karşılıklı yazışmalar artmış, kitâbet gelişmiştir. Bu dönemde çok çeşitli muhataplara mektup yazılması kitâbetin mevzularına da çeşitlilik getirmiş, İslâm'ın prensipleri, idârî meseleler, halkla ilişkiler gibi mevzular dile getirilmiştir.

Sadru'l-islâm dönemi kitâbet sanatı için bir başlangıç sayılır, bundan dolayı kitâbetin bu dönemde belirlenmiş kuralları olmayıp, temel maksat, konunun anlaşılır bir şekilde ifade edilmesidir. Kullanılan dil, basit konuşma dili olup kolay anlaşılır. Bu dönem kitâbetinde, icâz temel özellik olmuş, ancak Hz. Ali dönemindeki siyâsî çekişmeler de mektupların uzamasına neden olmuş, böylece itnâb da kendini göstermeye başlamıştır. Mektuplarda şiir ve Kur'ân'dan iktibaslar yapılmıştır. Hz. Peygamber'in mektuplarında teşbih, mecaz ve atasözlerine benzeyen cümleler vardır. Bu mektuplarda seci' ve istiâreye rastlanmaz. Başlangıçta çoğunlukla besmele bulunup, “ Hâzâ kitâbun min Muhammed rasulillâhi ilâ fulân” gibi giriş cümlelerinden sonra, muhatap müslüman ise; “

Selâmün ‘aleyke” gayr-i müslim ise; “ es-Selâmu ‘alâ men ittebe‘a’l-Hudâ” vb. cümleler ve hamd cümleleri kullanılmıştır. Risâlelerin uzunlukları konuya göre değişmiş, mektup selâm ve duâ cümleleri ile sonlandırılmıştır.³⁰

EMEVÎLER DÖNEMİNDE KİTÂBET

Emevîler Dönemi’nde Kitâbetin Durumu

Cahiliyede bilinen ancak mahdut kullanımı olan yazı sanatının temeli Sadru’l-islâm’da atılmış, Emevîler’e gelindiğinde iyice yaygınlık kazanmıştır.

Emevîler’de fetihler yaygınlaşp, yöneticiler ve valiler belirli bölgelere dağıldığında, devletin bunlara ve farklı bölgelerde bulunup söz sahibi olan kişilere haber ulaştırma zarureti ortaya çıktı. İşte bu durumda mektuplar yoğun bir şekilde devreye girdi.

Dönemin başında mektuplar, edebî bir sanat olarak ayırt edilebilecek özelliklere sahip olmayıp, yazıya geçirilmiş bir hutbe yada süslü olmayan harflerle özel bir üslup olmaksızın kaydedilmiş sıradan bir söz mahiyetindedir. Zira bu devirde hitabetin varlığının idari bir zarurete dayanıyor olması gibi mektupların ve kitabetin varlığı da idari bir gerekliliğe dayanıyordu. Kitabet henüz bir sanat dalı haline gelmemişti.

Arap toplumu kitabete nazaran hitâbette daha güçlü idi. Bu durum kitabeti iyi bilen kişilerin varlığını zaruri kılıyor, bu sebeple de devlet Arap olan katiplere görev vermekle birlikte, güven uyandıran ve işi iyi bilen yabancıları da katip olarak seçiyordu. Halife seçilen katiplere ya direkt olarak istediği şeyleri yazdırıyor yada belirlediği mevzuları kendi ağzından katibin yazmasını istiyordu. Sadru’l-islam’da kâtib halifenin seçtiği ve maiyetine aldığı bir şahıstı. Ancak Emevîler’de kitabet ve katiplik özel bir konuma oturtuldu. Kısmen Mu‘âviye zamanında, tam olarak da ‘Abdumelik b. Mervân döneminde kitabet için idare olmak üzere özel bir divan oluşturuldu. Bazı arap edebiyatı tarihi araştırmacıları Emevîler dönemindeki

³⁰ *Arap Edebiyatı (Sadru’l-islâm Dönemi). s.79-84.*

kitabetin gelişim seyrini, devletin kuruluşundan el-Velîd b. Abdîmelik dönemine kadar ve el-Velîd döneminden de devletin yıkılışına kadar olmak üzere iki devreye ayırmışlardır. Bunlara göre birinci devrede kitabet edebi özelliklerden yoksun, basit ve sade bir yapıdadır. İkinci devrede ise kitabet, mevâlinin katkısıyla edebi bir değer kazanmış ve mevâlî sayesinde ayrı bir edebi tür haline gelmiştir. Bu konuda Tâhâ Hüseyn şunları söyler: *“Halifeler ve emirlerden sadır olan mektuplara gelince, onlar ilk bakışta içinde tekellûf bulunmaksızın oldukça sadedirler. Bu mektuplar sadece basit bedevi hayatın tabiatının temsilcisi olup ilk yüzyılın sonu ve ikinci yüzyılın başı haricinde bu dönemde sanat değeri taşıyan mektuplar görülmez. Belki de Hişam dönemi bu sanat değeri taşıyan mektuplarla ilgilenilen dönemdir.”*³¹

Muhammed ‘Uşmân ‘Alî, Fî edebi’l-İslâm adlı eserinde Tâhâ Hüseyn’in bu fikrini kitabetin edebi anlamda halife Hişam’ın mevlâsı Sâlim’in uzman olduğu ve ondan da öğrencisi ‘Abdulhamîd, Yunan kültürünün tesiriyle katettiği mesafeyi geldiği düşüncesi üzerine bina ettiğinden bahsetmekte, bazı müsteşriklerin Tâhâ Hüseyn ile hem fikir olduğunu, ancak araştırmacılar arasında bu konudaki tartışmaların hala devam ettiğini belirtmektedir. O, Tâhâ Hüseyn ile hem fikir olmayan Dr. Muştafâ eş-Şek‘â’nın düşüncelerini de şu şekilde aktarmıştır: *“Divanî ve ihvânî risaleler, dil, fikir, tabir, asıl ve kök açısından Arapçadır. Bu ikisi Arap edebiyatında aynı sahada yürür. Ve yine bu ikisi zihni geri kalmışlıktan ve ataletten kurtulmayı esas alan İslâmî fikir sahasında seyrederek. Bununla birlikte, gerek Arap gerekse gayri Arap meşhur, profesyonel ve maharetli katiblere gelince; kitabetteki ve kitabete yenilikler kazandırılmasındaki üstünlüklerini inkar edemeyiz. Buna rağmen onlar aynı zamanda eleştirmenlerin, tarihçilerin ve özellikle de her fikri ilerlemeyi Arap olmayanlara atfeden müsteşriklerin beyanlarında olduğu gibi, bu sanatın kurucusu ve mucidi değillerdir. Onlar, edebi yazı inşa eden kimselerdir ki; ‘Abdulhamîd, İbnu’l-Mukaffa’, el-Hârezmî, İbnu’l-Âmid, es-Sâhib b. ‘Abbâd bu hususta parlamışlardır. Onların kitabetteki dehaları, Araplaşmalarından ve parlaklığa hazırlayan Arapça İslâmî kültürlerinden kaynaklanmıştır.”*³²

³¹ Fî edebi’l-İslâm, s. 688.689.

³² a.e., s. 689.

Bunları aktardıktan sonra Muḥammed ‘Uṣmân ‘Alî kendisinin de Dr. Şek‘a’nın görüşüne katıldığını belirtir ve edebî yazının yani kitâbetin yabancılarla olan ilişkisini bir nehrin kendisinden dökülen su kaynaklarıyla olan münasebetine benzetir. Ona göre nehre dökülen su kaynaklarının o nehri doldurup kuvvetlendirmesi gibi, gayr-i arap kimseler de arap sanatını zenginleştirmişlerdir.³³

Emevîler döneminde kitâbetin gelişim seyrini incelediğimizde, bu gelişimin bir merdivenin aşağıdan yukarıya doğru çıkan basamakları gibi birbirinden bağımsız olamayan evrelerden oluştuğunu görürüz. Yazı yazma sanatı Sadru’l-islâm döneminden başlayıp, Emevîler dönemini de içine alarak yavaş yavaş ilerleyip, yükselmiş ve Emevîler döneminin sonunda doruğa ulaşarak kuralları ve belirli özellikleri olan bir sanat haline gelmiştir. Hişâm’ın mevlâsı Sâlim ve onun öğrencisi ‘Abdulḥamîd b. Yahyâ el-Kâtib de bu sanatın öncüleri olmuştur.

Kitâbetin Çeşitleri

Emevîler dönemindeki kitâbeti siyâsî kitâbet, sosyal kitâbet ve vaazî kitâbet olmak üzere üç kısma ayırabiliriz.

Siyâsî Kitâbet

Bu dönemde Emevî halifeleri siyâsî yazışmaların gerçekleştirilmesi için mektuplar divanı kurmuşlardır. Bu divâna “ Divânu’r-resâ’il” adı verilmiş ve ilk olarak Mu‘âviye b. Ebî Sufyân zamanında başlamıştır. Bu divanda el-Kâtib adı verilen bir başkan ve her biri divandaki konumuna göre çalışan başkana bağlı katibler vardı. Başkan halifenin valilere, yöneticilere ve diğer hükümdarlara gönderdiği mektupları yazıp, halifeye gelen mektupları kabul ederdi.

³³ Geniş bilgi için bkz. *Fî edebi ‘il-islâm*, s. 687-690.

Bu süreç içerisinde mektuplar ve kitâbet tek başına bir tür olarak gelişti. Emevîler dönemi sona ermeden önce kitabet, kuralları ve prensipleri olan bir sanat haline dönüştü. Mektuplarda gönderilen kişinin makamına göre farklılık arzeden övgüler ve yine makamına göre değişen bir takım mühürlerle başlangıç şekilleri ortaya çıktı. Mektup metninde seci', muvâzene ve kasıtlı olarak yapılan sık tekrarlar bulunuyordu. Mektuplar resmi bir hüviyet arzettiği halde gittikçe uzamaya başladı.

Divan risalelerinde mektubun halifeye yazılması dışında katipler mektuplarında şiirle istişad etmişlerdir. Zira halifeye yönelik mektupta şiir bulunması hoş karşılanmıyordu. Emevîler'de mektuplar, sadece resmi ve siyasi durumlarda değil aynı zamanda savaşla ilgili durumlar için de kullanılmıştır. 'Abdulhamîd b. Yahyâ'nın Mervân II.'nin diliyle oğlu 'Abdullâh'a yazdığı mektup buna örnektir. Abdullah b. Mervân dönemin yönetimde sorumlu kişilerinden olup, vali idi. **ed-Dahhâk** b. Kays, eş-Şeybânî Emevîler'e isyan ettiğinde (M. 744-745) Mervân II., oğlu 'Abdullâh'ın ed-Dahhâk'a savaş açmasını emretti. Ona, içerisinde savaş ilkelerini, komutanların emri altında bulunanlarla ilişki adabını ve askeri kuralları izah eden bir risale gönderdi.

Yine bu dönemde 'Abdulhamîd b. Yahyâ'nın halifenin diliyle yazdığı, insanların, ibadetten alıkoyacak, işlerini aksatacak derecede oyuna dalmalarından dolayı halifenin valilerden birine satranç oyununu menetmeyi emrettiği bir mektubu daha vardır. Bütün mektuplar doğrudan siyasetle alakalı olmasa da dolaylı olarak devlet işleriyle alakalıdır. Bu yüzden siyasi risaleler kapsamına girer.³⁴

Emevîler'in ilk yıllarında yazılan siyasi risaleler dört halife döneminde yazılan siyasi risalelere benzer. Bunlarda genel olarak icaz hakim olup, en kolay üslupla ifade etme prensibi esas alınmıştır. Bu durum el-Câhiz'in rivayet ettiği, Hz. Hasan, Ziyâd b. Ebî Sufyân ve Mu'âviye arasında geçen yazışmalarda görülebilir.³⁵ Hz. Hasan, Mu'âviye hilafete geçince ondan arkadaşı için güvenlik istemiş ve bunu temin etmişti. Ziyâd da Hz. Hasan'ın himayesinde bulunan birini talep etmişti. Bunun üzerine Hz. Hasan, Ziyâd'a şöyle yazdı:

³⁴ *Târîhu 'l-edebi 'l-'arabî* (Ferrûh), I, 375,376.

³⁵ Mektuplar için bkz. *Fî 'edebi 'l-islâm*, s. 690-692.

«من الحسن بن علي إلى زياد أما بعد فقد علمت ما كنا أخذنا
لأصحابنا، وقد ذكر لي فلان أنك عرّضت له فأحب أن لا تعرض له إلا
بخير».

“el-Hasan b. Ali'den Ziyâd'a...

*İmdi, sen muhakkak ki arkadaşlarımızı himaye altına aldığımızı
biliyorsun. Falanca (şahıs) senin onu tehlikeye maruz bıraktığın haberini bana
iletti. Onu güzellikle (bırakmanı), tehlikeye atmamanı talep ediyorum.”*

Bu mektup Ziyâd'a geldiğinde ve Hz. Hasan'ın kendisini Ebu Sufyân'a
nisbet etmediğini gördüğünde Hz. Hasan'a şu mektupla cevap vermiştir:

«من زياد بن أبي سفيان إلى الحسن أما بعد أتاني كتابك في فاسق
يؤويه الفساق من شيعتك وشيعة أبيك، وأيم الله لأطلبهم ولو بين جلدك
وأحملك، وإن أحبّ لحم إلى آكله للحم أنت فيه».

“Ziyâd b. Ebî Sufyan'dan el-Hasan'a...

*İmdi, senin ve babanı taraftarlarından olan günahkar bir kimsede
bulunan mektubun bana geldi. Allah'a yemin olsun ki; senin derin ve etin arasında
bulunsalar dahi onları isterim. Yemek üzere benim için en lezzetli et senin içinde
bulunduğun ettir.”*

Mektup Hz. Hasan'a ulaştığında onu Mu'âviye'ye göndermiş, Mu'âviye
mektubu okuyunca kızmış ve Ziyâd'a şöyle yazmıştır:

«من معاوية بن أبي سفيان إلى زياد بن أبي سفيان أما بعد فإن لك
رايين: رايأ من أبي سفيان ورايأ من سميّة فأما رأيك من أبي سفيان فحلّم
وحزم وأما رأيك من سميّة فكما يكون رأي مثلها، وقد كتب إليّ الحسن بن

علي أنك عرضت لصاحبه، فلا تعرض له فإني لم أجعل لك إليه سبيلا،
وإن الحسن بن علي ممن لا يُرمى به الرجوان⁽³⁶⁾، والعجب من كتابك إليه،
لا تنسبه إلى أبيه أفلأى أمه وكلته وهو ابن فاطمة بنت محمد ﷺ، فالآن
حين غنرت له والسلام».

“Mu‘âviye b. Ebî Sufyân’dan Ziyâd b. Ebî Sufyân’a...”

İmdi, (nisbet edilmen hususunda) senin için iki kabul vardır. Biri, Ebu Sufyan’dan kabul edilmen, diğeri Sümeyye’den kabul edilmendir. Ancak Sümeyye’den kabul edilmen, onun benzerini kabul etmek gibidir. el-Hasan b. Ali bana arkadaşını tehlikeye maruz bıraktığını yazdı. Onu tehlikeye atma. Zira ben bunun için sana bir yol açmadım. el-Hasan b. Âlî kendisine korku ve tahdit işlemeyen kimselerdendir. Ona yazdığı şey şaşırtıcıdır. Onu babasına nisbet etmemişsin ya, değerini göz önünde bulundurarak anasına da mı nisbet etmedin? O, Muhammed (s.a.v)’in kızı Fâtıma’nın oğludur. Şimdi onun hakkında kararını verme zamanıdır. Ve ‘s-Selâm”

Buraya kadar aktarılan bu üç mektubta üslup bakımından Hz. Peygamber ve dört halife devrindeki üslubun takip edildiği görülmektedir. İfadelerdeki icaz kesdedileni ortaya koyar, maksadı ifade eder. Üslupta bir kolaylık, belağat ve fesahat vardır.

Emevî halifeleri düşmanlarının kalplerine korku almak için mektuplarında tehdit ve vâidi üslup edinmişlerdi. Ziyâd b. Ebî Sufyân da bu alanda meşhur olmuş kimselerdendi. Zira daha önce örnek verilen mektubunda bu özellik açıkça görülmektedir.

Emevîler’in ilk zamanlarından ‘Abdûlmelik b. Mervân zamanına gelindiğinde risaleler edebi açıdan daha çok gelişmiştir. Yezîd b. Muhelleb’in, Behâ b. Ya‘mer’in kalemîyle el-Haccâc b. Yusuf’a yazdığı bir mektubunda daha önceki mektuplara nazaran farklılıklar vardır. Mektup şöyledir,³⁶

«إنا أقمنا العدو فمئنا انت»

اكتافهم، قتلنا طائفة وأسروا طائفة، ولحققت طائفة برؤس الجبال وعرائر
الأودية، وأدناهم الغيطان، وبتنا بعرعرية الجبل وبيت العدو بحضيه»

³⁶ Mektup için bkz., *Fî edebi ‘il-islâm*, s. 692.

“Biz düşmanla karşılaştık. Allah bize onların omuzlarını bağışladı. Bir grubu öldürdük, bir grubu esir aldık. Bir grup dağların başına, vadilerin en yüksek yerlerine ve vahaların ortasına ulaştı. Biz dağın zirvesinde geceledik, düşman ise dağın eteklerinde geceledi.”

Mektupta yine özlü, kısa ifadeler yer almaktadır. Ancak Arap dilinde garip sayılan kelimelerin kullanımı sahibinin tekellüfe gittiğini göstermektedir. Hatta el-Haccâc mektubu aldığında “ ‘ur‘uretu‘l-cebel” terkibi için “*Bu İbn Muhelleb’e ait değildir*” demiş bunun üzerine Haccâc’a, Yahyâ b. Ya‘mer’in onunla birlikte olduğu söylenmiştir.

Emevîler’de, ‘Abdumelik ve Haccâc döneminde divan risaleleri daha önceye nazaran güzel ibare kullanımı, sanat çeşitleri ve risalelere verilen önem açısından belirli bir gelişim yaşamış ve dönem bu nitelikteki risalelerle dolup taşmıştır. el-Caîz de bu niteliklere sahip olan biri el-Haccâc, diğeri Kaṭarî b. el-Fucâ‘e’ ye ait iki mektup rivayet etmiştir. Haricilerin en güçlü topluluğu olan el-Ezârika kabilesinin liderleri, Nâfi b. el-Ezârik öldüğünde, Kaṭarî b. el-Fucâ‘e’ye biat ettiler ve onu “Emîru‘l-mü‘minîn” diye isimlendirdiler. Bunun üzerine yönetici olan el-Haccâc, Kaṭarî’ye şu mektubu yazdı:³⁷

«سلام عليك أما بعد فإنك مَرَقْتَ من الدين مَرَقَ السهم من
الرَّمِيَّة، قد علمت حيث تجرئمت ذلك أنك عاصي لله ولِرِلاة أمره غير أنك
أعرابي جلف أمي تستطعم الكسرة وتشتفي بالتمر، والأمر علك حسرة،
خرجت لتتال شبة، فلحق بك طعام صُنوا بمنزل ما صُلِّيت به من
الغيش، يهزون الرماح، ويستشقون الرياح على خوف وجهك من
مررهم، وما أصبحوا يتظرون أعظم مما جواراً معرفته ثم أهلكهم الله
بترحتين والسلام.»

“Selam, üzerine olsun...”

İmdi, şüphesiz ki sen okun yaydan fırlaması gibi dinden çıktın. Bununla yukarıdan (aşağıya) düştüğümü bildiririm. Sen Allah’a ve O’nun emrini yerine getirenlere asi oldun. Ne var ki sen, ekmek kırıntıları yemek olarak isteyen ve kuru hurmayla şifa bulan, kaba, öğrenim görmemiş bir bedevin. Senin amellerin (işlerin) kederdir. Bir kez doymayı arzuladığın için isyan ettin. Senin hayat sıkıntısından yandığın gibi yanan değersiz bir halk yığını seni sarmıştır. Ki onlar

³⁷ Mektup için bkz. Fî edebi ‘il-islâm, s. 694.

okları fırlattılar, korku ve işlerindeki zorluktan dolayı rüzgarları kollarlar. Onlar bilgileri dahilinde olmayan durumu beklemiyorlardı. Oysa sonunda Allah onları iki kez helak etti. Ve 's-selâm."

Haccâc bu mektupta Harici hareketini aşağılamış "ekmek kırıntıları ve kuru hurmadan başka bir şey tanımayan karınları" ifadesiyle onların açıklıklarını kendine özgü bir şekilde tasvir etmiştir. Katarî'nin ona cevaben yazdığı mektup ise tasvir bakımından Haccâc'ın mektubundan aşağıda kalmamaktadır.³⁸

«سلام على الهداة من الولاة الذين يرعون حريم الله ويرهبون نعمته،
فالحمد لله على ما أظهر من دينه، واغتنح به أهل السفالة⁽¹⁾، وهدى به من
الضلالة، ونصر به عند استخفافك بحقه، كتبت إليّ تذكّرني أعرابي جلف
أمي استطعم الكسرة واشتفى بالتمر، ولعمري يا ابن أم الحجاج أنك لمت
في جيتك بمطبخ في طريقك، وإي في هيتك، لا تعرف الله، ولا
نجزع من خطيتك، ينست واستياست من ربك، فالشيطان قرينك، لا
تجنابه وثاقك، ولا تنازعه خناقك، فالحمد لله الذي إن شاء أبرز لي
صفحتك، وأوضح لي ظلمتك، «والذي نفس قطري بيده لعرفت أن مقارعة
الأبطال ليست كتقدير العقاب، مع أنني أرجو أن يدحض الله حجبتك، وأن
يمنحني هيتك».

"Allah'ın mukaddes yerini gözeten ve onun azabından korkan yöneticilerden doğru yolu gösterenlere selam olun. Dinini açığa çıkarmasından, onunla alçakları saptırmasından, sapıklıktan sonra doğru yolu onunla buldurmasından, senin küçük görmek karşısında ona uygun olarak diniyle yardım etmesinden dolayı Allah'a hamdolsun. Bana yemek olarak ekmek kırıntılarını talep eden, kuru hurma ile şifa bulan, öğrenim görmemiş kaba bir bedevi olduğumu zikrederek mektup yazmışsın. Ey Haccâc'ın anasının oğlu, hayatıma yemin olsun ki; sen kendi cübbenin içinde bir ölü, kendi yolunda bir zorbasın. Senin temin ettiğin güvenliğe yazıklar olsun. Sen Allah'ı tanıyorsun ve kabahatinden dolayı kaygılanmıyorsun. Ümitsizliğe düştün. Rabb'inden umudunu kestir. Böylece şeytan senin dostun oldu. Ona eminliğini ispat etmiyor, ona karşı mücadele veremiyorsun.

³⁸ Mektup için bkz., *Fî edebi'l-islâm*, s. 695.

Senin gerçek yüzünü gösteren, halini ortaya çıkaran ve Katari'nin, kahramanların kavgasının yazı göndermeye benzemediğini, kendisinin yardımıyla bildirdiği Allah'a hamdolsun. Bununla birlikte Allah'ın senin iddianın aksini göstermesini ve senin canını bana bağışlamasını dilerim."

Bu mektupta Katarî, daha sonraki asırlarda yoğun bir şekilde mektuplarda görülecek olan seciyi kullanmıştır. İşte bu yüzden bazı araştırmacılar bu iki mektubun üslup ve biçim bakımından h. IV. asırdaki mektuplardan pek de farklı olmadığını söylemişlerdir ki bu yüzyıl arapça mektupların altın çağı olarak değerlendirilmektedir.

Verilen örneklerden de hissedilebileceği gibi 'Abdûlmelik ve el-Haccâc döneminden itibaren siyasi kitabet farklı bir üsluba bürünmüş, izdivac ve teradûf kullanımı çoğalmış, icaz ve irhastan sonra itnâb merhalesine geçilmiştir.

Emevîler devri boyunca siyasi kitabetin gelişim seyrinde diğer bir sıçrama da Hişâm b. 'Abdîlmelik ve mevlâsı Sâlim zamanında olmuştur. Sâlim Yunancayı iyi bilen ve yazıyı Yunancadan Arapçaya tercüme eden yüksek kültür sahibi biri idi. Arap edebiyatına vakıf olup, üsluplarda uzmandı. Onun talebesi 'Abdulhamîd b. Yahyâ el-Kâtib ise mektup yazma hususunda tam bir usta olmuş, bu konuda devrinin en büyük sanatkarı haline gelmiştir. Kendisi Emevîler'in son devrinde yaşamış olup, risaleleri Emevîler'de kitabetin ulaştığı yüksek seviyeyi temsil eder. O, Abbasiler devrinde ortaya çıkan edebi nesrin öncüsü olmuştur bu risalesiyle...³⁹

Sosyal Kitabet

Emevîler döneminde sadece resmi ve siyasi alanda risale yazılmamış, teşvik, korkutma, medih, hiciv, i'tizar, af dileme gibi konularda sosyal içerikli risaleler de kaleme alınmıştır. Arap edebiyatında bu türden risaleler "er-Resâilu'l-ihvâniyye" yani "ihvân risaleleri" olarak adlandırılmıştır. Sadru'l-islâm döneminde bu tür kitabete dahil edilebilecek mektuplar bulunmasına rağmen ihvân risalelerinin

³⁹ Fî edebi'l-islâm, s. 678-702.

Emevîler'in son devirlerine doğru ayrı bir kitabet türü olmaya başladığını söyleyebiliriz.

Emevîler döneminin sonlarına doğru devletin katiplere olan ihtiyacı iyice artmıştı. Devlet, katiplerinin yeterli bir kültüre ve kitabet sanatının gerektirdiği bilgilere sahip olmasını istiyordu. Ancak zarureten dolayı devletin göreve aldığı çoğu katib bu konuda yeterli değildi. Bu nedenle o zamanlarda inşa divanının başkanı olan 'Abdulhamîd b. Yaḥyâ el-Kâtib, yeni katiplere ve yazıcılara kitabet sanatının prensiplerini ve adabını gösteren bir mektup gönderdi. Divan başkanı bunu emrindekilere öğretim ve bilgilendirme maksadıyla gönderiyordu. Bu ise 'Abdulhamid'in, tek başına bu mektubu bile Emevîler döneminin sonunda ihvân risalelerinin varlığının delilidir.⁴⁰

Bu dönemde yöneticilerle çeşitli grupların liderleri arasında bir takım mektuplaşmalar deveran ediyordu ki bunların da konuları itibarıyla ihvân risalelerine dahil edilmesi mümkündür. 'Abdullâh b. Muâ'viye b. 'Abdullâh b. Cafer'in bir dostuna gönderdiği şu mektubu⁴¹ bu yazışmalara bir örnek olarak gösterebiliriz:

«أما بعد فقد عاقني الشك في أمرك عن عزيمة الرأي فيك، ابتدأتني بلطف من غير خيرة، ثم أعقبني جفاء من غير ذنب، فاطمعتني أولئك في إختالك، وآيسني آخرك في وفائك، فلا أنا في اليوم مجمع لك اطراحاً، ولا أنا في غد انتظاره منك على ثقة، فسببان من لو شاء كشف بايضاح الرأي في أمرك عن عزيمة الشك فيك، فأقمنا على التلاو أو افترقنا على خلاف والسلام».

"İmdi, durumundaki şüphe benim senin hakkında kesin karar vermemi engelledi. Daha sonra ortada herhangi bir hata olmadığı halde (müsamahasızca bir davranış) sardı. Çünkü kardeşlikte öncelikli olman beni rahatlattı. Vefa göstermede ihmalkar olman da beni hüsrana sevketti. Ve bu gün ben seninle birlikte olmayıp ayrı bir haldeyim. Ve yarın için senden bir teminat beklemiyorum. Şu kişiyi tenzih ederim ki hakkındaki kesin şüpheyi, kendisi hakkında belirtilen

⁴⁰ Târîhu 'l-edebi 'l-'arabî (Ferrûh) I, 376.

⁴¹ Fî edebi 'l-islâm, s. 702.

görüşü izah ederek açıklamak isterse ya bir uyum içinde oluruz yada bunun aksinden uzak kalırız. Ve's-selâm."

'Abdullâh b. Mu'âviye'nin bu mektubu kısıtlılığına rağmen tabirde inceliğe sahiptir. O, sözünü süslemek için mukabele, izdivac ve seci sanatlarını kullanmıştır. Mektubun yazarı Emevîler devrinin son dönemlerinde yaşamış olup, onun bu mektubu dönemin son merhalesine örnek teşkil eder.

Emevîler döneminden günümüze ulaşan ihvân risalelerinin sayısı çok azdır. Bu risaleler Emevîler dönemindeki yazılı nesrin son merhalesini temsil etmektedir.

Vaazî Kitâbet

Bu dönemde muhteviyatı itibarıyla ne resmi ne de sosyal kitabete dahil edilebilecek risaleler vardır. Onlar kaleme alınırken adeta vaazî bir üslup gözetilmiştir. Hasan el-Başrî halife 'Umer b. Abdulâziz'e gönderdiği mektup bu nevidendir. Hasan'ın âdil bir imamın özelliklerini vafsettiği mektubu şöyledir:⁴²

«اعنم يا أمير المؤمنين أن الله جعل الإمام العادل قوام كل مائل،
وقصد كل جائر، وصلاح كل فاسد، وقوة كل ضعيف، ونصفة كل
مظلوم ومفزع كل ملهوف، والإمام العادل يا أمير المؤمنين كالراعي
الشفيق على إبله الرفيق بها، الذي يرناد لها أطيب المراعي، ويذودها عن
مواقع الهلكة، ويحميها من السباع ويكفيها من أذى الحر والقر، والإمام
العادل يا أمير المؤمنين كالأب الحاني على ولده، يسعى لهم صفاراً
ويعلمهم كباراً، يكتسب لهم في حياته، ويذخر لهم بعد مماته، والإمام
العادل يا أمير المؤمنين كالأم الشفيقة، البرة بلذنها، حملته كرهاً، ووضعت
كرهاً وربته طفلاً، تسير بسيرة، وتسكن بسكونه، ترضعه تارة، وتعلمه
أخرى وتفرح بعافيته، وتغتم لشكايته».

"Ey müminlerin emîri! Bil ki; Allah âdil imamı yoldan sapmanın karşısında bir engel, zorbalar içinde bir otorite, bozguncular için bir düzeltici, zayıflara destek, mazlumları gözetici ve pişmanların sığınacağı kılmasıdır.

⁴² Fî edebi'l-islâm, s. 704.

Ey müminlerin emîri! Âdil imam yoldaşı olan devesine en güzel otlakçı arayan, onu zararlı meralardan ve yırtıcı hayvanlardan koruyan, soğuk ve sıcaklığın tesirlerine karşı muhafaza eden şefkatli bir çoban gibidir.

Ey müminlerin emîri! Âdil imam çocuklarına karşı şefkatli bir baba gibidir. Ki o baba çocuklarının küçüklüğünde onlar için çalışır, büyüdüklerinde onlara yol gösterir, hayatı boyunca onlar için kazanır, ölümden sonrası için mal biriktirir.

Ey müminlerin emîri! Âdil imam çocuklarına karşı şefkatli bir anne gibidir, ki o anne çocuğunu zorlukla taşır ve zorlukla doğurur. Küçüklüğünde onu terbiye eder. Onun uykusuzluğuyla uykusuz kalır. Onun rahatlığıyla rahat eder. Onu tekrar tekrar emzirir. Ona sürekli ihtimam gösterir. Onun sağlığıyla sevinir, hastalığıyla üzülür.”

Hasan el-Başrî bu mektubunda hutbelerinde takip ettiği yolu takip etmiş, belagat ve fesahata bürünmüş cümleleriyle muhatabını düşünmeye sevk etmiş, itnâb, izdivac ve tasvir sanatlarını kullanmıştır.

Emevîler Dönemi'nde Kitâbetin Genel Özellikleri

1. Emevîler döneminde kitabet ilk zamanlarda Sadru'l-islam'daki kitabetin devamı mahiyetinde idi. Yazıda amaç maksadı açık seçik bir şekilde en kısa yoldan icâz kullanarak dile getirmektir. Mektuplarda icaz ve veciz ifadeler hakimdir. Ancak dönemin sonlarında yazılı metinler şekil ve üslup bakımından farklılık arz etmeye başladılar. Dil artık sıradan bir dil olmaktan çıkmış, süslü, yaldızlı ifadelerin kullanıldığı bir dil haline gelmişti. Ancak yazıda tezhîbin kullanılması, gereksiz söz kalabalığı mahiyetinde olmayıp, anlatılmak istenilenin güzel bir şekilde dile getirilmesi amacına yöneliktir. Yani süslü lafızların içi düşündürücü anlamlarla dolu idi.
2. Bu dönem mektuplarında tasvirin bolca kullanıldığı ve tasvîrî bir üslûba meyil olduğu görülür. Haccâc'ın vefâtı esnasında Velîd'e yazdığı mektuptaki “İmdi, şüphesiz senin sürümü otlatırdım, nasihatli ve şefkatli bir efendinin

halkına dikkatli ve titiz davranması gibi dikkat ederdim. O sırada bir aslan geldi, çobanı iyice (sımsıkı) yakaladı, otlayanları paramparça etti” sözlerinde tasvir ne kadar da ön plana çıkmıştır! ⁴³

3. Mektuplarda hitap dilinin kullanımı yaygınlık kazanmıştır. Kitâbet bu haliyle adetâ hitâbetin et ve kana bürünmüş hali gibidir.
4. Kâtibler mektuplarında gözle görülür bir oranda seci kullanımını artırmışlardır. Seci kullanımında hassas davranarak bu işi usta bir şekilde, büyük inceliklerle beraber yapmışlardır.
5. Mektuplarda Kur’ân-ı Kerîm’den istişhad yapılmış, ondaki hikâyeler ve manaları üzerinde durulmuş ve istiare yapılmıştır. Bazı mektuplarda şiire o kadar fazla yer verilmiştir ki şiir neredeyse mektubun tamamını kaplamıştır.
6. Özellikle Emevîler döneminin sonlarına doğru mektuplarda icâzdan itnâba geçiş durumu yaşanmış, kâtibler arasında itâle yaygınlık kazanmıştır.
7. Bu dönemin mektuplarında garip lafızlar kullanılmış, hatta bu konuda özel çalışmalar yapılmıştır. Yahyâ b. Ya‘mer kullanımı nadir olan lafızları araştırmıştır. ⁴⁴
8. Kâtibler mektuplardaki başlangıç şekillerine önem vermeye ve başlangıç şekillerini güzelleştirmeye başlamışlardır. Tahmidler ve başlangıç şekilleri uzatılmıştır. Bazı araştırmacılar tahmidâtı ilk defa ‘Abdulhamîd b. Yahyâ’nın başlattığını ileri sürseler de bu doğru olmayıp, Sadru’l-islâm döneminden beri mektuba tahmidle başlama adeti vardır. Ancak ‘Abdulhamîd mektuplarda önceden var olan icâza karşılık tahmîdi uzatmıştır.

⁴³ Neş’etu’l-kitâbeti’l-fenniyye, s. 71.

⁴⁴ a.e, s. 74.

9. Yazı bu dönemde sanat ve güzellik açısından gittikçe ilerleyen bir süreç geçirmiş, bu dönemin sonunda fes hatı, bel  atı ve güzel ib releriyle bir sanat haline gelmiştir.⁴⁵

⁴⁵ *Neş'etu 'l-kitâbeti 'l-fenniyye*, s.70-77.

BİRİNCİ BÖLÜM: ‘ABDULHAMİD B. YAHYÂ

HAYATI

Ebû Gâlib ‘Abdulhamîd b. Yahyâ M. 680 yılında Fırat nehrinin kıyısındaki Enbâr şehrinde gözlerini dünyaya açmıştır.⁴⁶ Ancak doğum yeri ve yılı tarihçiler arasında ihtilafa sebep olmuştur. İbnü’n-Nedim gibi bazıları Şam’da doğup büyüdüğünü söylerken, bazıları da İbn Hallikân gibi Enbâr’da yetişip sonraları Rakka’ya gittiğini söyler. Rivayetlerden genel olarak çıkarılan sonuca göre ise; O Enbâr’da doğmuş, daha sonra ailesiyle birlikte Rakka ve Şam şehirlerine göçmüş, yetişme sürecini bu iki şehirde tamamlamıştır.⁴⁷ ‘Abdulhamîd aslen İranlı olup babası Benî Âmir b. Lu’ey’in mevâlisinden olan Yahyâ b. Sa’d’dır.⁴⁸ Kendisinin risalelerindeki bilgilere dayanarak Ârâmî asıllı olduğuna dair görüşler ileri sürülmüş olsa da soyunun İran’a dayandığı görüşü daha kuvvetlidir.⁴⁹

‘Abdulhamîd b. Yahyâ zamanla kitabetteki dehasından dolayı “el-Kâtib” ismini almış ve kendisinden “ ‘Abdulhamîd el-Kâtib” diye bahsedilir olmuştur. Ayrıca Suleymân b. ‘Abdumelik’in katibi ‘Abdulhamîd el-Asğar’dan ayırt edilmesi için ‘Abdulhamîd el-Ekber ismiyle de anılmaktadır.⁵⁰

‘Abdulhamîd’in çocukluk ve gençlik yılları nasıl geçmiştir? Tahsil hayatında neler okumuş, hangi hocalardan ders almıştır? Bütün bu soruların cevabı açıklığa kavuşamamıştır. Çünkü kaynaklarda hayatının bu dönemleriyle ilgili en ufak bir bilgi geçmemekte o karşımıza birden bire çocukların eğitim ve öğretimleriyle ilgilenen bir öğretmen olarak çıkmaktadır. İlk zamanlarda hayatını Kûfe’de öğretmenlik yaparak kazanıyordu.⁵¹ Fakat çok geçmeden meliklerin, halifelerin ve büyük insanların diyarı Şam’a gitti. Orada Hişâm b. ‘Abdumelik’in mevlâsı olan ve onun devrindeki divânü’r-resâilî kuran, aynı zamanda ona katiplik

⁴⁶ *Târîhu’l-edebi’l-‘arabî*, (Ferrûh), I, 723.

⁴⁷ *en-Nesru’l-fennî ve eşeru’l- Câhiğ fih*, s. 126.

⁴⁸ *Târîhu’l-edebi’l-‘arabî (el-Asru’l-islâmî)*(Dayf)s. 473.

⁴⁹ “ ‘Abdulhamîd el-Kâtib”, T.D.V.İ.A., I, 225.

⁵⁰ *Târîhu’l-edebi’l-‘arabî* (Ferrûh), I, 723.

⁵¹ *Târîhu’l-edebi’l-‘arabî* (Ferrûh), I, 723; *Târîhu’l-edeb’il-‘arabî*, (Beyyûmî) II, 416.

yapan Ebu'l-'Alâ' Sâlim b. 'Abdullâh ile tanışmıştır. Sâlim'den kitabet sanatını öğrenmiş, böylece kitabet alanına kayan ve bu alanda yoğunlaşan üstün yeteneği ortaya çıkmaya başlamıştır. Sâlim 'Abdulhamîd'in hem hocası olmuş, hem de ikisi arasında sıkı bir dostluk meydana gelmiştir. Sâlim bu dostluğu akrabalık bağı ile pekiştirerek 'Abdulhamîd'in kız kardeşi ile evlenmiştir.⁵²

'Abdulhamîd bir taraftan hocası Sâlim ile kitabet sanatının inceliklerine vakıf olurken bir taraftan da Yezîd b. 'Abdilmelik'in katipliğini yapıyordu.⁵³ Onun kitabet hususundaki dehası bu yolla kısa sürede fark edildi ve bu konudaki ustalığı meşhur oldu. O sırada Mervân b. Muhammed onun ününden haberdar oldu. Daha sonra Ermenistan ve Azerbaycan civarında vali olan Mervân b. Muhammed onu özel katibi olarak yanına almıştır. Bu olay 'Abdulhamîd'e kitabeti sayesinde gelen bir nasipti. Ancak onun için bir nasip daha vardı ki, o da bu dönemlerde 'Abdullâh b. el-Mukaffa'nın onu arkadaş ve dost edinmiş olmasıydı. 'Abdulhamîd ve Ibnu'l-Mukaffa' arasında kuvvetli bir dostluk bağı ve ülfet oluştu. Birbirlerine karşı olan vefaları ömürlerinin sonuna kadar devam etti. Ibnu'l-Mukaffa'nın Farsça'daki üstün bilgisi ve Fars edebiyatından Arapçaya çok sayıda nakil yapması 'Abdulhamîd'in kitabetini zenginleştirmesi açısından yeni bir kaynak oldu. Daha önce (hocası Sâlim aracılığıyla) Yunan edebiyatının özelliklerinden yararlandığı gibi bundan da yararlandı. 'Abdulhamîd sahip olduğu Arapça üslubu deforme etmeksizin bu iki kaynakla kitabetteki yeteneğini besleyerek olgunlaştırdı. O, bu iki dilin edebiyatını tercüme ve nakil yoluyla öğrenmişti. Sahip olduğu temel üslup fasih Arapçaya dayanıyordu. 'Abdulhamîd'in nesillere yön veren kitabeti, hayat yolunda karşısına çıkan hocası Sâlim, Mervân b. Muhammed ve Ibnu'l-Mukaffa' ile arasında geçen olumlu diyaloglar sayesinde zengin bir alt yapıya kavuştu.⁵⁴

'Abdulhamîd, el-Velîd b. Yezîd'in, amcasının oğlu Yezîd b. Velîd'in eliyle öldürülmesinden sonra Melik'in emri gelinceye kadar Mervân ile birlikte el-Cezîre'de yaşamıştır. Bu durum Mervân'ın Yezîd'e biatlı olduğu döneme rastlıyordu. Mervân Dımaşk'tan (M.744) yılında hilafetle görev emri gelinceye kadar bağımsız olarak çalışmıştır. Mervân'a hilafete geçme emri gelince o ve

⁵² *Târîhu 'l-edebi 'l-'arabi* (Ferrûh), I. 723.

⁵³ a.e., a.s.

⁵⁴ *Târîhu 'l-edebi 'l-'arabi*, (Beyyûmî), II. 418.

beraberindekiler Allah'a şükür secdesine kapanmışlar, 'Abdulhamîd onların arasında olduğu halde secde etmemiş, Mervân ona; "*Neden secde etmedin*" diye sorduğunda, 'Abdulhamîd: "*Niçin secde edeyim ki? Senin bizimle birlikte olman, bizden uzaklaşıp gitmenden daha iyidir*" şeklinde cevap vermiştir. Mervân bunun üzerine 'Abdulhamîd'e "*O halde sen de benimle birlikte gidiyorsun*" demiş, 'Abdulhamîd ise "*İşte şimdi secde etmek hoş olur*" demiş ve secde etmiştir.⁵⁵ Sonra Mervân ile Dimaşk'a gitmiş ve Mervân onu divân-ı resâilin başına getirmiştir.⁵⁶ Onun hilafeti süresince divân-ı resâilin başkanı olarak görev yapan 'Abdulhamîd sayesinde beş seneye ulaşmadan kitabet ağacından en tatlı meyveler derilmeye başlanmıştır.⁵⁷

Abbasiler'in isyan çağrısı başarıya ulaşp Benî Mervân taraftarları ölümüne mahkum edildiğinde 'Abdulhamîd de Benî Mervân grubundan sayılarak öldürülen kişilerin arasındaydı. O Bûsir (Mısır)'de 26 Zilhıcc 132/6 Ağustos 750'de Mervân ile birlikte öldürülmüştür.⁵⁸

Ancak bazı edebiyat tarihi kitaplarında 'Abdulhamîd'in ölümüyle ilgili farklı bir rivayet daha yer almaktadır. Bu rivayete göre 'Abdulhamîd, Mervân öldürüldüğünde arkadaşı İbnu'l-Mukaffa'nın evine sığınmış, fakat hakkındaki ölüm emri nedeniyle yakalanmış, onu aramak için gelenler 'Abdulhamîd ve İbnu'l-Mukaffa'yı birlikte görünce; "*İçinizden hanginiz 'Abdulhamîd'dir?*" dedikleri zaman her ikisi de birbirlerinin başına bir şey gelmesinden korktukları için tereddüt etmeksizin "*Benim*" diye cevap vermişlerdir. 'Abdulhamîd bu durum karşısında onların İbnu'l-Mukaffa'ya zarar vermelerinden korkmuş ve ; "*Bize kötü davranmayın, zira her birimizin kendine has özellikleri vardır. Bir kaçınız bizi bıraksın, diğer bir kısmınız ise aradığımız kişinin özelliklerini saysın ve özelliklere uyanı alıp götürsün*" demiştir. Bunun üzerine onlar 'Abdulhamîd'in söylediğini yapmışlar ve neticede onu alıp götürmüşlerdir. es-Seffah'a götürülen 'Abdulhamîd

⁵⁵ *Târihu'l-edebi'l-'arabi* (Beyyûmî), II, 420; *el-V'asîf fi'l-edebi'l-'arabi ve târihih*, s.133.

⁵⁶ a.e., a.s.

⁵⁷ *Târihu'l-edebi'l-'arabi* (Beyyûmî), II,420.

⁵⁸ *Târihu'l-edebi'l-'arabi* (Ferrûh), I, 724; *Târihu'l-edebi'l-'arabi* (el-'Asru'l-islâmî), (Dayf) s. 473; *en- Neş'etu'l- kitâbeti'l-fenniyye*, s. 126.

orada öldürülmüştür.⁵⁹ Şevkî Dayf anlatılan bu olayın zayıf olduğunu ve güvenilir rivayetlerde teyit edilmemiş bir iddiadan ibaret olarak kaldığını belirtmiştir.⁶⁰

‘Abdulhamîd’in ailesine dair bilgilere gelince bu konuda kaynaklarda aydınlatıcı bilgiler mevcut değildir. Hocası Sâlim’in evliliği bahsinde onun bir kız kardeşinin varlığından haberdar oluyoruz. Ayrıca çocuklarının ilkinin doğumunu haber vermek için yazdığı bir mektup sayesinde de ‘Abdulhamîd’in evlenmiş olduğu ve çocuklarının var olduğu kanaatine ulaşıyoruz. Ayrıca bazı kaynaklarda ‘Abdulhamîd’in bir oğlunun kitabette oldukça mahir olduğu ve onu divânu’r-resâilde vazifelendirdiği zikredilmektedir. Onun ailesi ile ilgili bilgiler bunlardan ibarettir.

ŞAHSİYETİ

‘Abdulhamîd güzel huylu, vefalı, cömert, kişilikli ve mantıklı bir şahsiyete sahipti.⁶¹ Onun ahlakı etrafındakiler için üstün bir örneklik sergiliyordu. Nitekim hayatının son döneminde Mervân’a olan vefasından dolayı kendisini kurban etmesi menfaatler karşısında prensiplerinden vaz geçmeyen kişiliğini apaçık ortaya koymaktadır. Onun açısından bakıldığında kurtulmak için, üstün faziletinden dolayı ona hayat hakkı tanımayan ve kalemi ile ortaya koyduklarından faydalanmaya rağbet etmeyen yeni devlete yakınlık göstermek maslahaten kaçınılmazdı.⁶² Ama o bunu yapmamıştır. el-Cehşiyârî bu konuda Mervân ile ‘Abdulhamîd arasında geçen diyalogu şöyle anlatmaktadır: “ *Benî Abbas’ın durumu kuvvetlenip açığa çıktığında Mervân ‘Abdulhamîd’e; “Biz muhakkak bu durumun bizden uzaklaşacağını umuyoruz. Bu topluluğun sana ihtiyacı olacaktır. O halde onların yanında bulun. Böylece onlar nazarında saygınlık kazanmanı ve geride kalanlar için gücümün büyük bir kısmını korumamda da bana fayda sağlamamı umud ediyorum” dedi. ‘Abdulhamîd ise; Bu düşüncenin, senin benim hakkındaki fikrin olduğunu insanların hepsinin bilmesi nasıl mümkün olur?*

⁵⁹ el- Vasi’ fi ‘l-edebe’ l- ‘arabi ve târihih, s.134. Târihu’ l-edebe’ l- ‘arabi, (Beyyûmî), II, 420.

⁶⁰ Târihu’ l-edebe’ l- ‘arabi (el- ‘Asru’ l-islâmî), (Dayf), s. 473.

⁶¹ en- Neşetu’ l-kitâbeti’ l-fenniyye, s. 126.

⁶² Târihu’ l-edebe’ l- ‘arabi (Beyyûmî), II., 432.

Onların hepsi ihanet ettiğimi ve senin düşmanın yanında yer aldığımı zanneder” dedi ve peşinden şu şiiri söyledi:

*“Vefadan dolayı gizliyorum sırrı
Sonra ihanet ederek ilan ediyorum onu*

*Zahiri insanları rahatlatacak özü
Kim mazur görür benim için?”*

Ve şu şiiri de söyledi:

*“Özrüm insanlardan utandırmayacak derecede
Açık ve gizlidir özrüm”*

Mervân ‘Abdulhamîd’i bu söylediklerini duyduğunda, onun önerdiği şeyleri yapmayacağını anladı. ‘Abdulhamîd ona şöyle dedi: “ Senin bana yapmamı emrettiğin şey, sana fazlastıyla fayda sağlayacak, benim açımdan ise çirkin bir hal olan iki durumdur. Benim senin için yapmam gereken Allah senin için çıkar bir yol gösterinceye veya seninle birlikte öldürülünceye kadar sabır göstermektir”.⁶³

Aslında ‘Abdulhamîd ile Mervân arasında geçen bu diyalog onun şahsi özelliklerinin can alıcı noktalarını göz önüne sermektedir. Evvela o, kendisine biat ettiği halifenin maslahaten yaptığı ve yerine getirdiğinde de zahiri faydalar sağlayacak olan teklifi kabul etmeyip, hatta kesin bir şekilde reddederek, olayların zahiri görüntüsüne kapılmadan onları derin birer akli muhakeme eşliğinde algılayan bir şahsiyet ortaya koyar. O, olayları etraflıca düşünür, yanlış yönlerini tesbit eder ve bunu karşı tarafa en uygun şekilde açıklar. Ayrıca ‘Abdulhamîd’in akli ve kalbiyle doğruluğuna inandığı bir konuda gösterdiği kararlılık da dikkat çekmektedir. O kendisine gelecek zararı görmeksizin doğru bildiğini yapar ve hatta bunun için ölümü bile göze alır. Bu hareket ‘Abdulhamîd’in prensiplerine ve dostluk bağına sımsıkı yapıştığını göstermektedir.

⁶³ en- Neş’etu’l-kitabeti’l-fenniyye, s. 127.

‘Abdulhamîd’in hayatı boyunca hocası Sâlim, İbnu’l-Mukaffa‘ve Mervân b. Muhammed ile arlarındaki dostluk, yakınlık ve muhabbete dayalı ilişki tarzı incelendiğinde; onun sadece akli ve mantığı ön plana çıkaran bir fikir adamı değil aynı zamanda sevgi coğrafyasının geniş atmosferinde dolaşan bir gönül adamı olduğu da görülmektedir.

‘Abdulhamîd, hayırlar ve iyilikler etrafında toplanmanın zaruretiye inanmış, bütün ilim ve sanatlar hakkında bir fikir sahibi olmaya ve üstün vasıflarla donanmaya önem vermiştir. Adaletli, yumuşak huylu, güvenilir ve mütevazî olmak gibi ahlaki özellikleri ön plana çıkarmıştır. Ona göre iyilikleri tavsiye etmek kadar onlara uygun yaşamak da önemlidir.⁶⁴ Hilm sahibi olmaya, hikmet konusunda anlayışlı olmaya, kendine sahip olma açısından iradeliliğe, merhamet, adalet ve yardım konusunda etkin olmaya, sırları gizlemeye, zor anlarda sebatkar davranmaya, belaların getirdikleri karşısında bilgili olmaya her ilim dalı hakkında elde edilen bilgiyi ve o bilgiden yeterli olan miktarı sağlamlaştırmaya ayrıca dikkat çekerek bu konulara verdiği ehemmiyeti göstermektedir.⁶⁵ Katiplere yazdığı mektup incelendiğinde ‘Abdulhamîd’in bu konulardaki düşünceleri ayrıntılı bir şekilde görülebilir.

İlmî Kişiliği

‘Abdulhamîd’in hayatı hakkındaki bilgilerde olduğu gibi tahsil yılları hakkındaki bilgiler hususunda kesinleşmiş bilgiler yoktur. Ancak kendisi “Belagattaki üstünlüğüne nasıl eriştin?” şeklindeki bir soruya: “Hz. Ali’nin sözlerini ezberleyerek” diye cevap vermiştir. Risalelerinden ve bu sözünden anlaşılan odur ki, o yetişme yıllarını Kûfe’de Arap edebiyatı ve kültürünün öğretildiği muhitlerden ciddi bir şekilde faydalanarak geçirmiştir.⁶⁶

‘Abdulhamîd Arapçaya olan vukufiyetinin yanısıra islamî ilimlerde de derin bilgi sahibi idi. Fars dili ve Ermenice’yi de iyi biliyordu. Nitekim risalelerinde bu dillerdeki deyim ve özdeyişlere yer verdiği görülmektedir. Sâlih b. ‘Abdurrahmân

⁶⁴ *Târîhu ‘ledebi ‘l-‘arabî* (Beyyûmî), II, 433.

⁶⁵ a.e., II, 434.

⁶⁶ *Arap Edebiyatı Tarihi I* (Furat), s. 177.

Irak divanını Farsçadan Arapçaya naklettiğinde ‘Abdulhamîd onun hakkında “Sâlih’in başarısı Allah’ın bir lütfudur. Onun katiplere yaptığı iyilik ne kadar da muazzam bir iyiliktir”⁶⁷ diyerek Farsça ile olan ilgisini vurgulamıştır. Eski İran ve Yunanlılar’ın kullandığı savaş taktikleri ve askeri hareketle ilgili verdiği bilgiler onun Sasâni ve eski Yunan kültürlerine de aşina olduğunu ve bu kültürlerden etkilendiğini göstermektedir.⁶⁸ Kaynaklarda onun Yunaca ile ve yunan kültürü ile doğrudan bir ilişkisinin olmadığı, bu kültürle Aristo’nun mektuplarını okuyan hocası Sâlim vasıtasıyla dolaylı olarak tanıştığı geçmektedir.

Ayrıca bir halife katibi olarak halifenin dilinden yazdığı mektuplarda İslam dini’nin ve Kur’an üslûbunun ‘Abdulhamîd üzerindeki tesiri açıkça ortaya çıkmaktadır. Zira o, klasik hitabet üslubuyla yazdığı risalelerini yer yer ayet ve hadislerle zenginleştirerek süslemiştir.⁶⁹

Bütün bu alanlardaki bilgisi değerlendirildiği zaman onun derin bir bilgi birikimine ve geniş bir kültüre sahip bilge kişiliğinin olduğu görülmektedir.

Edebi Kişiliği Ve Arap Edebiyatı’ndaki Yeri

‘Abdulhamîd b. Yahyâ Arapça kitabet sahasında oluşan sanat okulunun öncüsü idi. Eski ve yeni edebiyat eleştirmenleri onun mektup yazma sanatının ilk hocası olduğu ve Arap kitabetinde yeni bir devrin öncüsü olduğu hususunda hem fikirdirler.⁷⁰ O, kitabet için belirli bir metot belirlemiş, bu metodun esaslarını koyarak mektup yazmayı tek başına usulü ve kuralları olan bir sanat haline getirmiştir.⁷¹ O, beyan üsluplarını uygulamada zekasını, yeteneğini ve sahip olduğu her şeyi kullanmış⁷² ve belagati, faydalar devşirme ve ruhları cezbetme açısından sihrin aciz kaldığı bir halde karşımıza çıkmıştır.⁷³

⁶⁷ *Târîhu’l-edebi’l-‘arabî* (Ferrûh), I, 725.

⁶⁸ “*‘Abdulhamîd el- Kâtib*”, I, 225.

⁶⁹ a.e., a.s.

⁷⁰ *el-Vasîf fi’l-edebi’l-‘arabî ve târîhih*, s. 134; *en-Nesru’l-fenni ve eşeru’l-Câhiz fih*, s.126.

⁷¹ *Târîhu’l-edebi’l-‘arabî* (Ferrûh), I, 724.

⁷² *el-Câmi’ fi târîhi’l-edebi’l-‘arabî*, s. 376.

⁷³ *el-Vasîf fi târîhi’l-edebi’l-‘arabî ve târîhih*, s. 134.

Kitabet için belli kurallar koyan ‘Abdulhamîd, onun için bazı remizler belirleyip yeni bir çağır açtığında, yaptığı bu iş insanlar arasında revaç bulmuş, gerek kendi dönemindeki gerekse sonra gelen katipler onun ortaya koyduğu yolu takip etmişlerdir. Hatta “kitabete ‘Abdulhamîd ile başlandı” sözü bir vecize haline gelmiştir. Onun belagati hususunda Tâhâ Huseyn şunları söylemiştir: “Onun dilinin fasihliği tartışılmaz bir konudur. Belki de lafzın fesahati, mananın belagati ve uslubun sağlamlığı hususunda onunla kıyaslanabilecek başka bir katip bulunamaz. O, Arapça ve onun elastiki yapısını en güzel şekilde yazan, manalara en fazla vakıf olup onların hakkını veren kişidir. Belki de ‘Abdulhamîd, el-Câhiz’e has bir şekilde mektup yazma sanatı ile ilgilenen katiplerin hocası idi”.⁷⁴

Katiplere yazdığı mektup incelendiğinde, mektup sahibinin manalarını ve cüzlerini iyice özümlediği ince bir plan yaptığı, ondan da ifade planını ortaya koyduğu, bölümler arasında bağ kurduğu, ikna bakımından en kuvvetli, tesir bakımından en yüksek delilleri topladığı görülür. Daha sonra ise; sakin, ritimli, uyumlu ve ölçülü bir biçimde konuyu ele almaya yönelir. Bütün bunlara bakıldığında ‘Abdulhamîd’in kitabet sanatında özel bir liyakate sahip olduğu hususunda şüphe kalmaz. Zira kitabet sanatı ilim ve sanat dallarında sağlamlığı talep eder. ‘Abdulhamîd, kendilerine sanat olarak seçtikleri edebiyat ve bu edebiyatın gerektirdiği ahlak hususunda bir örnek olmak isteyen katiplere yönelirken sadece fitratına, yeteneğine ve irticali uslubuna dayanmayıp bütün bunlara bizzat kendini muhasebeye dayanan bir tefekkürü de ilave etmiştir. Sözü açık, net, yumuşak ve her türlü kapalılıktan uzak olması için mana ve lafızlarda mevcut olanları ince ince düşünmüştür.⁷⁵

Yazdıklarına bakıldığında, onun kitabetteki tarzının, o zamana kadar izlenen kitabet usulünden farklı olduğu görülür. Zira Cahiliyye’den ‘Abdulhamîd dönemine kadar kitabette zengin, coşkulu, ön hazırlıksız, gelişine göre seyreden ve çevrenin alışık olmadığı parıltılar taşıyan irticali potansiyele dayandığı gözlemlenir. Oysa ‘Abdulhamîd’in yazdıklarında Arapça kitabetin bu sefer; derin düşünce ve planda ısrar edilerek, fikirden fikre geçmede ve manalar arasında ilişki

⁷⁴ *el-Câmi’ fi târihi’l-‘edebi’l-‘arabi*, s. 377.

⁷⁵ a.e., a.s.

kurmada acele etmeksizin, plan ve düzenin üstün geleceği tam bir inşa tamamlana dek konunun sınırları içerisinde yoğunlaşma yoluna dayandığı görülür.

Yine buna izafeten, o anlatma prensibinden harekete geçmekte, ibareyi ve yazının bütünü muhataba anlatmak amacıyla lafzı bir vesile olarak görmektedir. Bu sebeple o, kolay lafızları ve manası açık olan ibareleri seçer, bölümlerin arasını bağlar, deliller, kesin kanıtlar ve açıklamalar sunar. Bunların hepsi düşüncesizliğin ve aceleciliğin bulandırmadığı bir atmosfer içerisinde olur. O, ibareyi uzatır ve mananın genişliğiyle onu takviye eder. Her türlü kapalılığın ve karışıklığın kendisiyle yok olacağı, uzun uzun tafsilatlı açıklamalar yapar. Hedefi daima tüm bir manaya ulaşmak, lafız ve ibarelerin, manaların miktarınca olmasını sağlamaktır. İşte bunda onun belagatı gizlidir. Bu belagatla şimdiye kadar olanlardan farklı bir şey ortaya koyar. Arapların yazılarında başlangıç noktası olarak hareket ettikleri icaz geleneğine tabi olmaz. Onun nazarında icaz hedef değildir. Belagat da hedef değildir. Kendisine haddinden fazla ihtimam gösterilmesi gereken bir durum da değildir ayrıca. Onun için hedef, ibarenin, manayı kolaylık ve netlik içerisinde, doğru ve emin bir şekilde aktaran bir kanal olmasıdır.⁷⁶ İşte yazdıklarından bu özellikleri yansıtan bir paragraf;

وَلْيَكُنِ الرَّجُلُ مِنْكُمْ، عَلَى مَنْ اضْطَرَّهٖ وَاسْتَظْهَرَ بِهِ لِيَوْمٍ حَاجِبُهُ إِلَيْهِ، أَخَذَ مِنْهُ
عَلَى وَلَدِهِ وَأَخِيهِ؛ فَإِنْ عَرَضَتْ فِي الشَّغْلِ مَحْمَدَةٌ فَلَا يَصْرِفُهَا إِلَّا إِلَى صَاحِبِهِ، وَإِنْ
عَرَضَتْ مَأْمُومَةٌ فَلْيَحْمِلْهَا هُوَ مِنْ دُونِهِ...

“Sizden olan adamlar emrinde bulunana ve ihtiyaç gününde yardım isteyene karşı, çocuğuna ve kardeşine karşı olduğundan daha koruyucu olsun. İş hususunda övülecek bir durum ortaya çıkarsa, bunu sadece sahibine iade etsin. Şayet yerilecek bir durum ortaya çıkarsa (sorumlu) kişi olmaksızın o durumu yüklenmesin.....”⁷⁷

‘Abdulhamîd sadece manayı dinleyicinin zihnine ulaştırmakla yetinmez, bunu zihinlere zevkli bir usulle ulaştırmaya çalışır. Manayı çevirir, onları

⁷⁶ el- Câmi' fî târîhi 'l-'edebi 'l-'arabi.s.378

⁷⁷ a.e., a. s.

zarifleştirir. Öyle ki; dinleyicinin ve okuyucunun özüne yandaşlık eden bir etki ile etki ettiği halde söz esnek ve yumuşak bir hal alır. Kelam sanki helal olan bir büyü veya da insanları çarpmayan, onu sürükleyip götürmeyen, sanki temas etmeden dokunan, insanın bedenini ve ruhunu fetheden, neşesini, mutluluğunu hissettiğin fakat kendisini hissetmediğin bir esinti (rüzgar) gibidir. O şöyle demektedir;

وَحَابُّوا فِي اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ ، فِي مِثَاقِكُمْ ، وَتَوَاصَوْا عَلَيْهَا بِالَّذِي هُوَ الْبَقَى لِأَهْلِ
الْفَضْلِ وَالْعَدْلِ وَالنَّبْلِ مِنْ سَلَفِكُمْ . وَإِنْ نَبَا الزَّمَانُ بِرَجُلٍ مِنْكُمْ فَأَعْطَوْا عَلَيْهِ وَوَأَسْرَهُ
حَتَّى يَرْجِعَ إِلَيْهِ حَالَهُ ، وَيَتَوَبَّ إِلَيْهِ أَمْرَهُ ...

*“Allah (azze ve celle) hususunda birbirinizi seviniz. Sanatınız hususunda ise sizden önce gelen fazilet, adalet ve asalet bakımından en liyakatli kişi ile onun üzerinde tavsiyelisiniz. Şayet kader (zaman) sizden birine uzak düşerse; ta ki hali düzelip eski haline dönünceye kadar ona sevgi gösteriniz ve teselli veriniz”.*⁷⁸

‘Abdulhamîd yazdıklarında bilinçli olarak karşısındakine hoş vakit geçirtmeye yönelmekte, câzibe, zarâfet, göze hitap etme, betimleme ve kulağa hoş gelme esaslarını yazdıkları içerisinde birbiriyle harmanlamaktadır. Onun nazarında kitâbet, sanatları ve estetiğin prensiplerine göre yol alan güzellikle ilgili bir sanattır. O, bu güzel sanatı yani kitâbeti, var gücüyle ve Allah tarafından kendisine bahşedilmiş olan güzel ve olağan üstü özelliklerin bütünüyle kağıda aktarmaktadır. Bu sebeptendir ki, yazdıklarında her türlü kargaşa ve taassupkâr çıkışlardan uzaklaşmaktadır. Parlak kalemini parmağının ucuyla tutmakta, kağıda tasvirinin bütün güzelliğini aktarmakta ve paragrafları, ibâreleri peş peşe uyumlu bir şekilde düzenli olarak sıralamaktadır. O, kitâbetinin geneline zariflik, akıcılık ve hoşluktan oluşan edebî zevkinin bütünüyle lezzet saçmakta ve bütün bunları hayranlık uyandırıcı bir müziksellik içerisinde yapmaktadır.

Arap dilinin tabiatı itibarıyla müziksel bir yapıya sahip olduğunda ve eski Arapların edebiyatlarında tasviri ve musikîyi kullandıklarında şüphe yoktur. Ancak ‘Abdulhamîd yazısında bu özellikleri şekil ağırlıklı olarak kullanmamıştır. ‘Abdulhamîd’in yazıya verdiği biçim, süsü görülmediği, takılarının sesi işitilmediği

⁷⁸ el-Câmi ‘ fî târihi ‘l-‘edebi ‘l-‘arabi , s. 378.

halde karşısındakilerin gözlerinde hayranlık, kulaklarında tedirginlik, gönüllerinde parlama ve vicdanı saran bir yücelik hissi uyandıran zarif ve süslü bir genç kızın kendini hissettirmesi gibi okuyucuya ve dinleyiciye kendini arz etmektedir. Ayrıca ‘Abdulhamîd karşımıza yazıdaki müziksel yapıda o güne kadar alışılmamış olan yeni bir yapı ile çıkmaktadır. Zîrâ eski Araplarda müziksellik tek bir ses teli veya bir müzik aletine ait tek bir sestir. ‘Abdulhamîd’de ise müziksellik çeşitli çalgı ve ses tellerinden oluşan, çeşitliliğinde uyum olan ve mâna ile dolup taşan bir müzik eserini andırmaktadır.

‘Abdulhamîd mûsikî ve ritim açısından hedeflediği üslûp içerisinde eş anlamlı ve kafiyeli kelime gruplarına şöyle yönelmektedir:

إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ، جَعَلَ النَّاسَ... أَصْنَافًا، وَإِنْ كَانُوا فِي الْحَقِيقَةِ سَوَاءً؛ وَصَرَفَهُمْ
فِي صُنُوفِ الصَّنَاعَاتِ، وَضُرُوبِ الْمَحَاوِلَاتِ، إِلَى أَسْبَابِ مَعَاشِهِمْ وَأَبْوَابِ أَرْزَاقِهِمْ.

“ Allah (a.c.) insanları sınıf sınıf yaratmıştır. Onlar hakikatte eşit olsa da onları geçim vasıtalarına ve rızık kapılarına göre sanat çeşitlerinde ve gayretler ölçüsünde ayırmıştır.”⁷⁹

‘Abdulhamîd bazen de mana açısından faydası olmayan fakat manevî tesir, edebî tasvir ve lafzî müziksellik açısından anlam ifâde eden zamirli ifâdelere şu şekilde yer vermektedir:

فَعَوَّقَكُمْ مِنَ الْمُلُوكِ مَوَاقِعُ أَسْمَاعِهِمُ الَّتِي بِهَا يَسْمَعُونَ، وَأَبْصَارِهِمُ الَّتِي بِهَا
يُبْصِرُونَ، وَالسِّيَتِهِمُ الَّتِي بِهَا يَنْطَفِقُونَ، وَأَيْدِيهِمُ الَّتِي بِهَا يَنْطِشُونَ.

“ Hükümdarlar nezdinde sizin komumumuz, onlar sayesinde duydukları kulaklarının, gördükleri gözlerinin ve atıp vurdıkları ellerinin konumu gibidir”⁸⁰.

Bu satırlarda kullanılan harf-i cer ve zamir birkaç kez tekrarlanmıştır. Onlar kullanılmadan anlamda bir eksiklik olmayacağı halde el-Kâtib bunları edebi tesir

⁷⁹ el -Câmi ‘ fî târifihî ‘l-‘edebî ‘l-‘arabî. s. 379.

⁸⁰ a.c., a. s.

maksadıyla kullanmıştır. O bazen de kendine göre dinlenme ve zevkli bir şekilde rahatlama konumunda bulunan seci'ye şu şekilde yönelir:

وَارْغَبُوا بِأَنْفُسِكُمْ عَنِ الْمَطَامِعِ ، سَيِّئَهَا وَذَيْئَهَا ، وَسَفْسَافِ الْأُمُورِ وَمَحَاقِرِهَا ،
فَإِنَّهَا مَذَلَّةٌ لِلرِّقَابِ ، وَفَسَادَةٌ لِلْكَتَابِ ... وَإِنْ أَقْعَدَ أَحَدًا مِنْكُمْ الْكِبَرُ عَنْ مَكْسَبِهِ وَلِقَاءِ
إِخْوَانِهِ ، فَزُرُّوهُ وَعَظِّمُوهُ ، وَشَاوِرُوهُ ، وَاسْتَظْهِرُوا فَضْلَ تَجَرُّبَتِهِ ، وَقَدِّمُوا مَعْرِفَتَهُ ...

“Nefislerinizi arzulardan, onun yüceliğinden ve alçaklığından, boş işlerden ve onların bayağılığından uzaklaştırınız. Muhakkak ki bu sayılanlar boyunlar için zillet, katipler için fesattır.... Şayet sizlerden birini yaşlılık, kazancından ve arkadaşlarıyla görüşmekten alı koyarsa onu ziyaret edin, tecrübesinin değerini, bilgisinin ezeliğini açığa çıkarın.”⁸¹

‘Abdulhamîd yazısındaki kullandığı ibârelerde çeşitli taksimlere yönelmektedir. Hatta verilen örneklerde görüldüğü üzere bu kısımlar birbirinin cevabı ya da birbirinin yansıması gibidir.⁸²

O, yazı gücüne hoş vakit geçirtmek amacıyla kullandığı atıf harfleri, cer harfleri ve bazı bağlaçlarda, onlara hâkim ve kullanım inceliklerine vakıf olmuş bir şekilde şaşırtıcı bir mahâret eklemektedir. Bu bağlaçlar ‘Abdulhamîd için ibârelerin uzatılmasında, birbirine bağlanmasında, mânanın inceliğini yansıtılmasında ve anlamların husûsileştirilmesinde birinci derece yardımcıları olmuşlardır. O, bağlaçları zaman zaman sözün yumuşatılması ve desteklenmesinde sessiz bir akıcılığı sağlamak amacıyla kullanmıştır. Ona ait yazılar âdetâ yumuşak toprağın veya da ot ve suyun arasında bir yılanın kıvrılışı gibi yumuşak ve akıcıdır.⁸³

Bütün bu özellikler ‘Abdulhamîd’in sahip olduğu edebî özellikleri ve kitâbetteki üstün yeteneğini gözler önüne sermektedir. Onun kitâbet sahasındaki bu üstünlüğü ve sözlerinin fesahat ve belagatıyla Arap edebiyatında sahip olduğu müstesnâ yeri, gerek kendisinden önce yetişmiş edebiyatçılar, gerekse kendisinden sonra günümüze kadar gelmiş olanlar tarafından takdir edilmiş ve onun kitâbetteki önemine dair övgü dolu sözler söylenmiştir. O sözlerden bazıları şöyledir:

“ O, belagat ve fesâhatın son noktasında idi.”

⁸¹ *el-Câmi' fi târîhi 'l-'edebi 'l-'arabi* , s. 379.

⁸² a.e., as.

⁸³ a.e., s. 380.

“ O, belagat giysisini ortaya çıkaran kişilerin ilkidir. Omun bunu yapması sayesinde belagat kapısını (nın tokmağını) çalmak kolaylaşmıştır. ”

“ O, mektupların (mektup yazma sanatının) ve belagatın sahibidir. Mektupları uzatan ve yazıların bölümlerinde tahmidât kullanan kişileri ilkidir. İnsanlar bunu ondan sonra kullanmaya başlamışlardır. ”

“ Mektup yazma sanatıyla uğraşanlar (bu sanatı) ondan öğrendiler ve onun yoluna sarıldılar. O, mektup yazma sanatında belagat yollarını kolaylaştıran kişidir. ”

“ Kitâbete ‘Abdulhamîd ile başlandı ve İbnu'l-'Amîd ile son verildi. ”⁸⁴

Zikredilen bu sözlerin arasında en meşhur olanı en sondaki sözdür ki bu Arap edebiyatında darb-ı mesel olmuştur. ‘Abdulhamîd’in yazdıklarıyla ortaya koyduğu edebî kişiliğin, tartışmasız bir şekilde kabul gördüğünü ve bu alanda ne denli önemli bir şahsiyete sahip olduğunu anlatmak için bu sözler kâfidir. Ancak bu sözlerden, “kitâbet, sanatla ilgili özelliklerle ilk defa ‘Abdulhamîd sayesinde tanışmıştır ve ondan önceki dönemlerde kitâbet sanat değerine sahip değildir” gibi bir anlam çıkarılmamalı ve tam bu noktada ‘Abdulhamîd’in yeri ve önemi iyi saptanmalıdır. Nitekim kitâbet Hz. Peygamber devrinden başlayarak Emevîler’in ilk dönemlerine kadar içerisine bazı özellikleri alarak gelişmiş ve gerek lafzî anlamda, gerekse mana anlamında zenginleşerek muhteviyatında edebî değerleri barındırmaya başlamıştır. ‘Abdulhamîd, zamanın da belli bir tarihî birikime sahip olan kitâbeti öğrenmiş, onu derin bilgisi ve hikmetli kişiliğiyle yoğurmuş, kendisinden sonra gelen nesillerin örnek alacağı bir kalıba dökmüştür. O, bu müstesnâ edebî kişiliğiyle Emevîler döneminin sonlarına adını kalıcı bir şekilde yazdırmıştır. Ki es-Sendûbî ‘Abdulhamîd hakkındaki tercümesinde şu şekilde bir nakil yapmaktadır: “*Ebû Ca’fer el-Manşûr Emevîler’i kısıyor ve şöyle diyordu: “ Ümeyye oğulları üç adamla bize üstün geldi: el-Haccâc, ‘Abdulhamîd ve el-Müezzini’l-Ba’albekki”*”⁸⁵

Bütün bunlara ek olarak ‘Abdulhamîd’in edebî özelliklerine şâirlik vasfını da ekleyebiliriz. Kaynaklarda ona nisbet edilen ve sayıları çok olmayan bazı şiirler

⁸⁴ Sözlerin bütünü için bkz. *Neş’etu’l-kitâbeti’l-fenniyye*, s. 166.

⁸⁵ *en-Nesru’l-fennî ve eseru’l-Câhiz fih*, s. 126.

varsa da o şâirlik vasfı yada şiirleriyle ön plana çıkmamıştır. ‘Abdulhamîd’e nisbet edilen şiirlerden birisi şöyledir⁸⁶:

وأعقبَ ماليسَ بالآفلِ	ترخلَ ماليسَ بالقافلِ
ولَهفي على السلفِ الراحِلِ	فلَهفي من الخلفِ البِادلِ ^(*)
بكاءِ المولُمةِ الثاكيلِ	أبكي على ذا وأبكي لـ
وتبكي على ابنِ لها واصلِ	تبكي من ابنِ لها قاطعِ

⁸⁶ Târîhu Dimaşk, s. 181.

İKİNCİ BÖLÜM: 'ABDULHAMİD B. YAHYÂ'NIN KİTÂBETİ

ESERLERİ

'Abdulhamîd b. Yahyâ'nın siyâset, edebiyat ve sosyal içerikli konularda sayısı oldukça fazla olan risâleleri vardır. Ancak kaynaklarda bahsi geçiyor olmasına rağmen bu risâlelerin pek çoğu günümüze kadar gelmemiş olup, çeşitli edebî eserlerde yer alan bazı risâleleri Tâhir el-Cezâ'irî ve Muhammed Kurd 'Alî tarafından derlenerek neşredilmiştir.⁸⁷ 'Abdulhamîd'in bütün mektuplarının sayısı 1000 (adet veya sayfa) ya ulaşmıştır.⁸⁸ Bu sayı yirmi bin satır olarak da ifade edilmiştir.⁸⁹ Mervân b. Muhammed'in oğlu 'Abdulâh'ı Haricîler'in lideri ed-Dahhâk b. Kays eş-Şeybânî ile savaşa gönderdiğinde, onun diliyle 'Abdulâh'a yazdığı uzun mektup, kâtipler hitâben yazdığı yine uzunca bir risâle, satranç oyunu hakkında yazdığı risâle, av risâlesi ve isyancılara hitaben yazdığı risâle ona ait olan en meşhur risâlelerdendir. Satranç hakkında yazdığı risâlede oyuna ilgili olanları bu oyunda itidalli olmaya ve ileri gitmekten kaçınmaya davet eder. Zîrâ satranç bazı büyük şehirlerde insanı fazlaca meşgul eden, vazifelerin, iş ve sorumlulukların ihmâline sebep olan bir meşgale haline gelmişti. Ve insanlar gelirlerini bu iş için sarf etmeye başlamışlardı.⁹⁰ Bu mektubu onun sosyal içerikli mektuplarına bir örnek olup, yukarda saydığımız diğer risâlelerini de sırasıyla ele alacağız.

Katiblere Yazdığı Risâle

'Abdulhamîd'in kendisi hakkında beğeniyle bahsedilen en meşhur risâlelerinden birisi kâtiplere hitâben yazdığı risâledir. Bu risâle Şubhu'l-a'sâ kitâbının yaklaşık kırk sayfasında yer almaktadır. 'Abdulhamîd bu risâlede

⁸⁷ " 'Abdulhamîd el -Kâtib", T.D.V.İ.A., I, 225.

⁸⁸ *Mu'cemu 'l-mü'ellifin*, V, 106.

⁸⁹ *Târîhu 'l-edebi 'l-'arabî* (Ferrûh), I, 724.

⁹⁰ *el-Câmi ' fî târihi 'l-edebi 'l-'arabî*, s. 376.

kâtiplere mesuliyetlerini ve görevlerinin önemini belirterek inşâ kaidelerini anlatmaktadır. Sade bir dil ve akıcı bir üslupla kaleme aldığı bu risâlede kâtiplere hatalardan sakınmalarını ve ihtiyaç duydukları hususlarda kendine müracaat etmelerini tavsiye etmektedir. Katiplerden karşılıklı münasebetlerinde ve yardımlaşma gerektiren konularda birlik içinde hareket etmelerini öğütlemektedir.

‘Abdulhamîd bu risalede katiplere kültürel ve ahlaki yönünden ihtiyaç duydukları meseleleri bildirmeyi amaçlamıştır. Bu nedenle risale tavsiyeler, talimatlar ve nasihatler ile dolu olması açısından önem arz etmektedir. Çünkü eser, katiplerin fikir almak ve bahsedilen faziletlerden nasiplenmek için müracaat ettikleri bir kaynağa dönüşmüştür.⁹¹ ‘Abdulhamîd risalesine katipleri muhatab olarak başlamakta ve onlara Allah (a.c.)nin insanları, peygamberlerden, enbiyalardan ve ululuk sahibi meliklerden sonra sınıflar halinde yarattığını, katipler topluluğunu da edeb, kişilik, ilim ve rıyaset ehli olarak en şerefli ve üstün alanlarda yarattığını açıklamaktadır. Sonra katiplerde övülen iyi özelliklerin ve saygı gösterilip anılan üstün tabiatın toplanmasına olan ihtiyaçlarını şöyle söyleyerek açıklar:

... فَإِنَّ الْكَاتِبَ بِحْتَاجٍ مِنْ نَفْسِهِ ، وَبِحْتَاجٍ مِنْهُ صَاحِبُهُ
الَّذِي يَتَّقِي بِهِ فِي مُهِمَّاتِ أُمُورِهِ : أَنْ يَكُونَ حَلِيمًا فِي مَوْضِعِ الْحِلْمِ ، قَهِيمًا فِي
مَوْضِعِ الْحَكْمِ ، مِقْدَامًا فِي مَوْضِعِ الْإِقْدَامِ ، مُجْتَهِدًا فِي مَوْضِعِ الْإِحْجَامِ
نَظَرَ فِي كُلِّ فَنٍّ مِنْ فُنُونِ الْعِلْمِ فَأَحْكَمَهُ ، فَإِنْ لَمْ يُحْكَمْ أَخَذَ مِنْهُ بِمَقْدَارِ
مَا يَكْتَفِي بِهِ .»

“Şüphesiz katibin kendi özüne ihtiyacı vardır. Esneklik gerektiren konularda yumuşak olmak hüküm vermeyi gerektiren konuda anlayış gücüne sahip olmak, cesaret gerektiren konuda yürekli davranmak, kendini tutmayı gerektiren konuda geri çekilmek gibi önemli durumlarda kendine güvendiği arkadaşı da ona ihtiyaç duyar.... o, ilim dallarından her birini incelemiş ve bunu sağlam bir şekilde

⁹¹ Neş'etu'l-Kitâbeti'l-fenniyye, s. 127.

yapmıştır. Şayet ilmi bütün yönleriyle sağlam bir şekilde elde etmemişse ondan kendisine yetecek miktarı alır.⁹²

Bu sözlerin devamında katiplerin kendisine donanmalarını gerekli olduğu diğer övülmüş vasıfları olan ihtiyaçlarını da açıklamaktadır. Sonra katipleri bilmeleri ve onlar hakkında rekabet etmeleri gereken ilimleri ve edebiyatı hatırlatarak şöyle demektedir:

« وَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ ، وَابْتَدُوا بِعِلْمِ كِتَابِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ ، وَالْفَرَائِضِ ،
ثُمَّ الْعَرَبِيَّةِ ، فَإِنَّهَا ثِقَابُ السِّنِّكُمْ ، ثُمَّ أَحْيِدُوا الْخَطَّ فَإِنَّهُ حِلْيَةُ كُتُبِكُمْ ،
وَارْزُقُوا الْأَشْعَارَ ، وَاعْرِفُوا غَرَبَهَا وَمَعَانِيَهَا ، وَأَيَّامَ الْعَرَبِ وَالْعَجَمِ ، وَأَحَادِيثَهَا
وَسِيَرَتَهَا ، فَإِنَّ ذَلِكَ مُعِينٌ لَكُمْ عَلَى مَا تَسْمُوا إِلَيْهِ هِمَمَكُمْ ، وَلَا تُضَيِّعُوا النَّظَرَ
فِي الْحِسَابِ ، فَإِنَّهُ قَوَامُ كُتُبِ الْخِرَاجِ . »

“ Kendinizi dini öğrenmeye veriniz ve Allah (a.c.) nin Kitabının, farzlarının sonra da Arap dilinin öğrenimiyle başlayınız ki, Arap dilini bilmek dillerinizin eğitimidir. Daha sonra ise hattı ustaca yazınız. Çünkü hat yazdıklarınızın süsüdür. Şiirlere gelince onları rivayet ediniz. Şiirlerin garip olanlarını ve manalarını, Eyyâmü'l-'Arabî ve yabancı olanlar, onlarla ilgili olayları ve hayatlarını iyice öğreniniz. Zira bütün bunlar, kendisi ile yükseleceğiniz gayretleriniz hususunda size yardımcı olacaktır. Ayrıca zihninizi hesaplama meşgul etmeyiniz. Çünkü hesap vergi katiplerinin geçim kaynağıdır.⁹³

‘Abdulhamîd mektubun akışı içerisinde katiplere kötülüklerden ve yerilmiş huylardan bahsetmeye başlar ve şu nasihatlerde bulunur:

« وَارْغُبُوا بِأَنْفُسِكُمْ عَنِ الطَّامِعِ ، سَلْبِيهَا وَدَرِيَّتُهَا ، وَتَفَاتِيهِ الْأُمُورِ
وَتَحَاثُّرِهَا فَإِنَّهَا مَذَلَّةٌ لِلرَّقَابِ ؛ مَفْسَدَةٌ لِلْكِتَابِ . وَنَزْهُوا صِنَاعَتَكُمْ عَنِ
الدَّنَائِمَاتِ ، وَارْزُقُوا بِأَنْفُسِكُمْ عَنِ السَّامِيَةِ وَالنَّعِيمَةِ وَمَا فِيهِ أَهْلُ الْجَاهِلَاتِ .
وَأَيَّاكُمْ وَالْكِبَرِ وَالصَّلَفَ وَالْمُظْمَةَ ، فَإِنَّهَا عِدَاوَةٌ مُجْتَلِبَةٌ مِنْ غَيْرِ إِحْسَنَةٍ . »

⁹² Neş'etu'l-kitâbeti'l-fenniyye, s. 128.

⁹³ a.e., a.s.

“ Nefislerinizi arzulardan onun yüksekliğinden ve alçaklığından, boş işlerden ve onların bayağılığından uzaklaştırınız. Muhakkak ki onlar boyunlar için zillet, katipler için fesattır. Sizler sanatınızı niteliksiz olmaktan uzak tutunuz. Sözle iftirayı, karalamayı ve cahil kişilerde bulunan özellikleri kendinize yaraştırmayınız. Kibirden, övünmekten ve büyüklük taslamaktan sakınınız. Çünkü bu huyar kötülük dışındaki şeylere (güzelliklere) getirilen bir düşmanlıktır.⁹⁴

Nasihatler böylece devam etmekte ve ‘Abdulhamîd katiplere aralarında yardımlaşmayı öğütleyerek, onları büyüklerine, dostlarına karşı vefalı olmaya ve onlar için samimi duygular beslemeye teşvik etmektedir. Ardından onların yönetimde görev alabileceklerini düşündükten sonra onlara iyi bir siyaset yapmaları hususunda gereken şeyleri şöyle açıklar:

«فَإِذَا وَلَّى الرَّجُلُ مِنْكُمْ، أَوْ صَيَّرَ إِلَيْهِ مِنْ أَمْرِ خَلْقِ اللَّهِ وَعِيَالِهِ أَمْرًا، فَلْيُرَاقِبِ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ، وَلْيُوَثِّرْ طَاعَتَهُ، وَلْيَكُنْ عَلَى الضَّعِيفِ رَفِيقًا، وَلِلْظَلَمِ مُنْصِفًا. فَإِنَّ الْخَلْقَ عِيَالُ اللَّهِ، وَأَحِبَّهُمْ إِلَيْهِ أَرْفَقَهُمْ بِعِيَالِهِ، ثُمَّ لْيَكُنْ بِالْعَدْلِ حَاسِبًا، وَالْأَشْرَافِ مُكْرِمًا، وَلِلْفَقْرِ مُوَفِّرًا، وَلِلْبِلَادِ عَامِرًا، وَلِلرَّعِيَةِ مُتَأَلِّفًا، وَعَنْ إِيْدَائِهِمْ مُتَخَلِّفًا. وَابْتَغِ فِي مَجَارِهِ مَتَوَاضِعًا حَلِيمًا، وَفِي سِيَرَاتِهِ خِرَاجًا وَاسْتِقْضَاءَ حَقِّهِ رَفِيقًا.»

“ İçinizden biri yönetimle sorumlu tutulduğunda veya Allah’ın takdiriyle ailesiyle ilgili bir durundan dolayı kendisi bu konuma getirildiğinde Allah(a.c.) korksun ve O’na itaatle sarılsın. Zayıf kimselere karşı yumuşak, mazlumlara karşı da insaflı olsun. İnsanlar Allah’ın iyâлиндendir. Onların içinde Allah’a en sevgili olanı ise iyaline karşı en merhametli davrananlarıdır. Yine sizden biri (bu komundayken) hükmederken âdil, büyük kimselere karşı ikram edici, vergide tasarruf yapan, şehirde emredici ve halkın içinde uyumlu biri olsun. Meclislerde alçak gönüllü ve hilm sahibi, vergi sicillerinde ve hakların ifâsında yumuşak davranсын.”⁹⁵

Bunlardan sonra ‘Abdulhamîd kâtiplere ideal davranış tarzlarını örnek vererek ve verdiği misalin üzerinde ayrıntılı açıklamalar yaparak açıklamalarda

⁹⁴ Neş’etu’l-Kitâbeti’l-fenniyye, s. 128.

⁹⁵ a.e, s. 129.

bulunmaktadır. İnsanların aralarında iyi ilişkiler kurabilmeleri için karşısındakinin özelliklerini ve içinde bulunduğu şartları bilmeleri gerekir. İşte bu gerçeklik ‘Abdulhamîd’in kaleminden şu sözlerle kağıda dökülmektedir:

«وَإِذَا صَحِبَ أَحَدُكُمْ رَجُلًا فَلْيَخْتِمْ خَلَاةً، فَإِذَا عَرَفَ حَسَنَهَا وَقُبِيحَهَا
أَعَانَهُ عَلَى مَا يُوَافِقُهُ مِنَ الْحَسَنِ، وَاحْتَالَ أَمْرَهُ بِمَا يَهْوَاهُ مِنَ الْقَبِيحِ، بِالطُّفِ حِيلَةً،
وَأَجَلَ وَسِيلَةً. وَقَدْ عَلِمْتُ أَنَّ سَائِسَ الْبَهِيمَةِ إِذَا كَانَ بِصِيرًا بِسِيَاسَتِهَا التَّمَسَّ
مَعْرِفَةَ أَخْلَاقِهَا. فَإِنْ كَانَتْ رَمُوحًا لَمْ يَهْجُهَا إِذَا رَكِبَهَا، وَإِنْ كَانَتْ شُجُوبًا اتَّقَاهَا
مَنْ قَبِلَ بِدَبِهَا، وَإِنْ خَافَ مِنْهَا شَرُّودًا تَوَقَّاهَا مِنْ نَاحِيَةِ رَأْسِهَا، وَإِنْ كَانَتْ
خَرُونًا قَمَمَ بِرَفْقِ هَوَاهَا فِي طَرِيقِهَا، فَإِنْ اسْتَمَرَّتْ عَطْفَهَا يَسِيرًا، فَيَسْتَأْمِرُ لَهُ
قِيَادُهَا. وَفِي هَذَا الْوَصْفِ مِنَ السِّيَاسَةِ دَلَالٌ لِمَنْ سَاسَ النَّاسَ وَعَامَاهُمْ،
وَجَرَّبَهُمْ وَدَاخَلَهُمْ.»

“ İçinizden biri bir adamla arkadaş olduğunda onun huylarını incelesin. Bunu yapıp huylarının iyisini ve kötüsünü öğrendiğinde, iyilik açısından kendisinde olması gereken hususlarda ona yardımcı olsun. Kendisini batıracak olan kötülükten onu ayırmak için kurnazca ve en uygun fırsatları kollayarak çalışsın. Muhakkak ki siz bir hayvan sesinin, hayvanların yönetimini iyice idrak ettiğinde, evvelâ hayvanların huylarını öğrenmek için uğraştığını biliyorsunuzdur. O şayet huysuz bir hayvanla karşı karşıya ise onu kıskırtmaz. Buna rağmen hayvanın huysuzluğu patlak verirse ön ayaklarına karşı kendini korur. Yok eğer elden kaçırıp korkarsa hayvanın baş tarafına karşı tedbirli davranır. İnatçılık yaparsa hayvan yolundayken nazikçe kontrol altına alır. Hayvan inada devam ederse onu bu şekilde kolaylıkla eğer ve nihayet hayvanın yuları sese boyun eğer. Yönetimle ilgili olan bu misalde insanları yöneten, onlarla karşılıklı ilişkiler kuran ve onlarla ilgilenen kişi için bir takım işaretler vardır.”⁹⁶

Orta yollu olmak, aşırılıktan kaçmak gibi özellikler siyasetin yönetmenin gerekli kıldığı özelliklerdir. ‘Abdulhamîd bunları şu sözleriyle açıklayarak mektuba devam etmektedir:

⁹⁶ Neş’etu ‘l-kitâbeti ‘l-fenniyye, s. 129-130.

« وَلَا يُجَاوِزَنَّ الرَّجُلُ مِنْكُمْ - فِي هَيْئَةِ مَجْلِسِهِ ، وَمَلْبِسِهِ ، وَمَرْكَبِهِ ، وَمَطْعَمِهِ ، وَمَشْرَبِهِ ، وَبَنَائِهِ ، وَخِدْمَتِهِ ، وَغَيْرِ ذَلِكَ مِنْ فُنُونِ أَمْرِهِ - قَدَرًا حَقًّا - وَاسْتَعِينُوا عَلَى عَفَاكُمْ بِالْقَصْدِ فِي كُلِّ مَا ذَكَرْتُمْ لَكُمْ ، وَقَصِّصْتُمْ عَلَيْكُمْ. وَاحْذَرُوا مَتَافِ السَّرَفِ ، وَسُوءَ عَاقِبَةِ التَّرَفِ ، فَإِنَّهَا يُعْقِبَانِ الْفَقْرَ ، وَيُذِلَّانِ الرَّقَابَ ، وَيَفْضَحَانِ أَهْلَهُمَا . »

“ İzinizden biri oturuş şeklinde, elbisesinde, bineğinde, yemesinde içmesinde, oturduğu mekanda, hizmetlerinde ve bunun dışındaki çeşitli işlerinde hakkı olan miktarı kesinlikle aşmasın. Sizlere kasıtlı olarak hatırlattığım ve anlattığım konuların her birinde erdeminizin (dürüstlüğünüzün) yardımını alın. Aşırıya gitmenin müsrifliğinden, lüksün kötü sonundan sakının. Çünkü bu iki şey fakirliğe götürür, boyunları eğdirir ve kendilerine sahip olanı rezil ederler.”⁹⁷

Şüphesiz hangi konuda olursa olsun aşırı davranışlar zararlıdır. ‘Abdulhamîd aşırıya gitmenin zararlı olduğu konulara konuşmada ve övgüde aşırı gitmeyi de eklemiş ve şunları söylemiştir:

« وَأَعْلَمُوا أَنَّ لِلتَّعْدِيرِ آفَةً مُتَنَفِّةً ، وَهِيَ الْوَصْفُ الشَّاعِلُ لِصَاحِبِهِ عَنْ إِنْجَازِ عَمَلِهِ وَرَوَيْتِهِ . فَالْيَقْصِدِ الرَّجُلُ مِنْكُمْ بِمَجْلِسِهِ قَصْدَ الْكَافِي مِنْ مَنَاطِقِهِ ، وَلْيُوجِزْ فِي ابْتِدَائِهِ وَجَوَابِهِ ، وَلْيَأْخُذْ بِمَجَامِعِ حُجَجِهِ ، فَإِنَّ ذَلِكَ مَصَاحِدُ لَعْنِهِ ، وَمُدْفَعَةٌ لِلتَّشَاغُلِ عَنْ أَكْثَرِهِ . »

“ Biliniz ki yönetici olmanın yok edici bir zararı vardır. (Sorumluluk aldığınızda bir tehlikeyle karşı karşıya gelirsiniz ki) o, sahibinin işini ve düşündüğünü yerine getirmekten alı koyan övgüdür. Sizlerden olan kişi kendisiyle beraber olduğunda yeterli miktarda konuşsun. (Sözün) başlangıcında ve cevabında sözümü kısa tutsun. Öne sürdüğü delillerinin hepsinde etkileyici olsun. Nitekim bu, yaptığı iş için faydalıdır ve yaptığı işlerden alıkomulmasına sürekli engeldir.”⁹⁸

⁹⁷ Neş’etu’l-kitâbeti’l-fenniyye, s.130.

⁹⁸ a.e., a.s.

‘Abdulhamîd bu risâlesine kâtipleri alçak gönüllülüğe ve gururdan uzak kalmaya davet ederek şöyle son vermektedir:

« وَلَا يَقُلْ أَحَدٌ مِنْكُمْ إِنَّهُ أَبْصَرُ بِالْأُمُورِ ، وَأَحْلَى لِمَعْبَدِ التَّائِبِينَ ، مِنْ مُرَافِقِهِ فِي صَنَاعَتِهِ ، وَمُصَاحِبِهِ فِي خِدْمَتِهِ . فَإِنْ أَعْقَلَ الرَّجُلُ عِنْدَ ذَوِي الْأَبَابِ مَنْ رَمَى بِالْمُعْجَبِ وَرَأَاهُ ظَهَرَ ، وَرَأَى أَنْ صَاحِبَهُ أَعْلَمُ مِنْهُ ، وَأَتَمُّ فِي طَرِيقَتِهِ . »
« وَأَنَا أَقُولُ فِي كِتَابِي هَذَا مَا سَبَقَ بِهِ الْمَثَلُ « مَنْ يَلْزِمِ النَّصِيحَةَ يَلْزِمِهَا الْقَمَلُ » ، وَهُوَ جَوْهَرُ هَذَا الْكِتَابِ ، وَغُرَّةُ كَلَامِهِ ، بَعْدَ الَّذِي فِيهِ مِنْ ذِكْرِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ . فَلِذَلِكَ جَعَلْتُهُ آخِرَهُ ، وَتَعَمَّقْتُ بِهِ تَوَلَّاهُ اللَّهُ وَإِيَّاكُمْ يَا مَعْشَرَ الطَّالِبَةِ وَالْكُتَبَةِ بِمَا يَقُولُ بِهِ مِنْ سَبَقَ عِلْمُهُ بِإِسْمَاعِلِهِ وَإِرْشَادِهِ ، فَإِنْ ذَلِكَ إِلَيْهِ وَبِيَدِهِ .
وَالسَّلَامُ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ . »

“ Aranızdan biri kendisi hakkında, işleri en iyi idrak eden, yönetim yükünü sanatında kendine eşlik eden kişiden, hizmet arkadaşından daha iyi taşıyabilecek kişi olduğumu söylemesin. Zîrâ akıl ve zekâ sahiplerinin nazarında insanların en akıllısı, gururu sırtının arkasına atan ve arkadaşının daha akıllı ve yolunda övgüye daha layık olduğumu düşünen kişidir. ”

“ Ben (şu anda tekrar) bu mektubumda geçen “ Her kime nasihat gerekli ise amel de gereklidir. ” Meselini söylüyorum. Bu söz bu mektubun özü ve Allah (a.c.)’nin zikrinden sonra mektubun içindeki sözlerin en makbulüdür. Bu sebeple mektubun somuna onu koydum. Ve Allah’ın üzerimize olan hakimiyeti dahilinde mektubu onunla tamamladım. Ey öğrenciler ve kâtipler topluluğu! Yardımı ve yol göstermesiyle amelde öne geçen kişinin yönetimi ele aldığı hususuna dikkat edin. Çünkü bu omundur ve kendi eliyle yaptığının karşılığıdır.

Allah’ın selâmi, rahmeti ve bereketi üzerinize olsun.”⁹⁹

Görülen o dur ki “Abdulhamîd’in katiplere yazdığı bu mektup lafız açısından üstün bir ilgi ve titizlikle ele alınmıştır. Bu risâlede ‘Abdulhamîd’in uslup açısından sahip olduğu edebî özellikler yoğun bir şekilde yansımamaktadır. Ancak şu paragrafta olduğu gibi tekellüften uzak güzel seci’ler de karşımıza çıkmaktadır:

⁹⁹ Neş’etu’l-kitâbeti’l-fenniyye, s. 130-131.

« بكم تنظّم للخلافة محاسنها ، وتستقيم أمورُها ، وبصالحكم يُصلح الله
للخلق سلاطنتهم ، وتعمُر بلادهم . لا يستغنى الملك عنكم ، ولا يوجد كافٍ إلا
منكم . فوقعكم من الملوك موقع اسماءهم التي بها يُدعون . وأبصارهم التي بها
يُنصرون ، وألسنتهم التي بها يُنطقون ، وأيديهم التي بها يُبسطون ، فأتممكم
الله بما خصكم من فضل صناعتكم ولا تزع عنكم ما أضفاه من النعمة عليكم . »

“ Hilâfetin sizinle birlikte bir düzen içerisinde hareket eden güzellikleri vardır. Onun emirleri doğrudur. Allah sizin nasihatleriniz aracılığıyla halkın yöneticisini düzeltir ve onların ülkeleri uzun ömürlü olur. Hükümdar size muhtaç durumdadır, siz olmaksızın yeterli olamaz. Hükümdarların katında sizin konumunuz, sâyesinde duydukları kulaklarının, gördükleri gözlerinin, konuştukları dillerinin ve atıp vurdıkları ellerinin konumu gibidir. Zirâ Allah sanatının üstünlüğüyle sizi ayrıcalıklı kıldığı şeyden ötürü sizden hoşnuttur. Ve size bolca ihsan ettiği nimetten sizleri mahrum bırakmaz.”¹⁰⁰

Bu paragrafta ‘Abdulhamîd’in takip ettiği üslubun müziksellliği ve ibârelerin güzelliği göze çarpmaktadır. Onun edebî özelliklerini tam olarak yansıtmayan bu risâle şahsî özelliklerine ışık tutmaktadır. Ayrıca âsi , inatçı bir hayvanın dize getirilişini anlatarak verdiği örnekte de onun tasvirdeki yeteneği, tasvire olan sevgisi ve mevsufu en güzel şekilde ibrâz etmedeki gücü ortaya çıkmaktadır.

Yine bu risâlede, ‘Abdulhamîd’in üzerinde İran kültürünün ve nazımının etkisi de görülür. Bu etki özellikle katiplere edebiyata sımsıkı bir şekilde bağlanmalarını tavsiye etmesinde kendini şöyle izhar etmektedir:

«الزُّمُّوا الْعَافَ ، وَأَذُوا الْأَمَانَةَ فِي كُلِّ مَا يُفَوِّضُ إِلَيْكُمْ ، واجتمعوا على غرائزكم وعقولكم سماعَ الأدب بما
طبعَ عليه عقولكم ، وليكن اجْتِنَابُكُمْ بِالْقِسْطِ وَالْمَعْدَلَةِ ، وَلَا تَزَيِّنُوا لَنَا مَالًا . تَلِيْقُ بِنَا الْأَحَدُوثُ بِهِ ، وَالْإِثَارُ لَهُ»

“ Dürüstlüğü elden bırakmayın, size teslim edilenlerin her birinde emaneti yerine getirin. Temayüllerinizi ve zekalarınızı akıllarınızın kendisini dinlemeye yatkın olduğu edebiyatı bir araya getirin.Yaptığımız seçimler adaletli ve

¹⁰⁰ Neş’etu’l-kitâbeti’l-fenniyye, s.131.

doğru olsun. Bize yakışmayacak olan uydurma şeyleri lehimize olur diye süslemeyin."¹⁰¹

Burada bu risalenin Arap edebiyatındaki telif hareketleri üzerinde büyük bir etkiye sahip olduğunu da belirtmek gerekir. Risâle âdetâ Divânu'r-resâil'de yazmak için şart olan ve oraya girmek için tabi olunması gereken kuralları, ilkeleri koymaktadır. 'Abdulhamîd, katiplere evvela kendileriyle donanmış olmaları gereken fitrî âdaptan bahsetmekte, daha sonra eğitimle ilgili âdâbın genel özelliklerini vermeye başlayarak, bu âdâbı din, fıkıh, tarih ve aritmatikle ilgili öğretim alanlarına ayırmaktadır. Onun sunduğu bu genel bakış açısı ondan sonra gelen müellifler arasında etkili olmuş ve müellifler bir konuyu ele alıp o konu üzerinde eserler vermeye başlamışlardır. Mesela; "Edebu'l-küttâb" da özel eğitim alanlarını inceleyen es-Sûlî, "Edebu'l-kâtib" de dil sahasını inceleyen İbn Kuteybe, "Nihâyetu'l-ereb" de genel ve özel eğitim alanlarını inceleyen en-Nuveyrî, "Şubhu'l-a'sâ" da eğitim ve ahlakla ilgili edebiyatı inceleyen el-Kalkaşendî bu müelliflerdendir. el-Kalkaşendî kâtiplerin ahlâkî özelliklerinden bahsettiği bölümde açıklama yapmakta ve 'Abdulhamîd'in bu risâlesiyle ilgili şunları söylemektedir: " *Bu özelliklerin kendisine müracaat edilecek olan aslı ve kendisinden fıskırdığı kaynak 'Abdulhamîd b. Yahyâ el-Kâtib'in içerisinde tavsiyelerde bulunarak kâtiplere yazdığı risâledir.*"¹⁰² Huseyn Naşşâr yaptığı bu naklin devamında kitabetle ilgili bütün eserlerin çıkış noktasının aslında 'Abdulhamîd'in yazdığı bu risâle olduğunu anlatarak şöyle söylemektedir: " *Ancak biz bu bölümün ve kitabın kalan diğer bölümlerinin kaynağının bu risâle olduğunu söylüyoruz. Yani demek istiyorum ki bu risâle katiplerin ihtiyaç duydukları beyan hakkında ediplerin yazdıkları yazıların bütün muhteviyatının kaynağıdır. Onların, 'Abdulhamîd'in coğrafya, uzay ve benzerleri hakkında düşünmediği ilimleri bilmelerine rağmen bu böyledir. Ayrıca bu ilimlerin her birine 'Abdulhamîd de işâret etmektedir.*"¹⁰³

¹⁰¹ Neş'etu'l-kitâbeti'l-fenniyye, s. 131-132 .

¹⁰² a.e, s.132.

¹⁰³ a.e., s. 133.

‘Abdullâh b. Mervân’a Yazdığı Risâle

‘Abdulhamîd b. Yaḥyâ , Mervân b. Muhammed’in oğlu ‘Abdullâh’a, onu Haricî ed-Ḍaḥḥâk b. Kays eş-Şeybânî ile savaşıma yönelttiğinde bir mektup yazmıştır.¹⁰⁴ Bu risâle ‘Abdullâh’a verilen nasihatler yanında savaş tekniğiyle ilgili askerlerin tertib, muhârebe, düzen ve düsturları hakkında açıklamalar da ihtiva etmektedir. Tabirlere, söz ahengine, Arap şiirinin ve belağatinin canlı teşbihlerine dayanan bir dille kaleme aldığı ve yer yer açıklayıcı cümleler ilave ettiği bu risâledeki bilgiler ‘Abdulhamîd’in eski Yunan kültüründen faydalandığı ihtimalini doğrulamaktadır. Bu risâle yaklaşık kırk sayfa civarındadır. ‘Abdulhamîd’in edebî özellikleri mektubun geneline yayılmış durumdadır. Bu risâle bir kompozisyon özelliği taşımaktadır. ‘Abdulhamîd bu risalede karşımıza, sözü genel akış içerisinde birleşmelerine rağmen her biri birbirinden farklı fikirler içeren ayrı paragraflara böldüğü halde akla dayanan bir nizama göre derlenmiş olan düşünce tarzıyla karşımıza çıkmaktadır. Mektuba risâlenin hedefini ve bu hedefle alakalı konuları açıklayan bir mukaddime ile başlamakta, sonra mektubu iki kısma ayırmaktadır. Birinci kısımda veliahdın genel olarak hayatında kendisinde bulunması gereken edebiyat ve ahlaki ele alır. İkinci kısımda veliahdın ordu ve düzeni hakkındaki yönetimini inceler. Daha sonra birinci kısmı alır ve onu iki ana başlığa böler. İlk olarak veliahdın âdâbı ve alışkanlıklarını gözden geçirir, ikinci olarak veliahdın maiyetiyle ilgili âdâbını ve maiyetinin tek başına âdâbını ele alır. Aynı şekilde ikinci kısmı da iki ana başlıkta inceler, ilk olarak ordunun genel yönetimi, ikinci olarak da ordunun iç düzeni hakkında bilgiler verir.¹⁰⁵

Mukaddime şu şekilde başlamaktadır:

أما بعد
فإن أمير المؤمنين — عندما اعتزم عليه من توجيهك إلى عدو الله الجاني
الجاني الأعرابي المتكبر في حيرة الجهالة ، وظلم الفتنة ، ومهاوى الملكة ، ورعاية
الذين عاثوا في أرض الله فساداً ، وانتهكوا حرمة الإسلام استخفافاً ، وبدلوا نعم

¹⁰⁴ *Ṣubḥu 'l-a 'şâ fi şinâ 'ati 'l-inşâ*. X. 195.

¹⁰⁵ *Neş'etu 'l-kitâbeti 'l-fenniyye*. s.133.

الله كُفراً ، واستَحَلُّوا دماءَ أَهْلِ سِلَاسِهِ جَهْلًا - أَحَبَّ أَنْ يَمُوتَ إِلَيْكَ فِي لَطَائِفِ
أُمُورِكَ ، وَعَوَامِّ شُؤْنِكَ ، وَدَخَائِلِ أَحْوَالِكَ ، وَمُضْتَارِفِ تَفَقُّلِكَ ، عَهْدًا بِحِمَاكَ
فِيهِ أَدَبُهُ ، وَيَشْرَعَ لَكَ بِهِ عِظَتَهُ ، وَإِنْ كُنْتَ - وَالْحَمْدُ لِلَّهِ - مِنْ دِينِ اللَّهِ
وِخْلَافَتِهِ بِحَيْثُ اضْطَنَعَكَ اللَّهُ لَوْلَايَةِ الْعَهْدِ ، مُخْتَصًّا لَكَ بِذَلِكَ دُونَ لِحَقِّكَ
وَبَنَى أَيْيُكَ .

“ İmdi,

Muhakkak ki mü'minlerin emîri, seni, cehâletin şaşkınlığında, fitnenin karanlıklarında, yok oluşun derin çukurlarında amaçsız bir şekilde yürüyen, bedevî, kabadan da kaba, Allah düşmanına karşı ve onun fesat sebebiyle yeryüzünde bozgunculuk çıkaran, küçük görmelerinden dolayı İslâm'ın kutsallarını çiğneyen, küfrederek Allah'ın nimetlerini değiştiren, cehaletle kendi ehlinde müslüman olanların kanını akıtan topluluğa karşı göndermeye karar verdiği zaman -senin Allah'ın dininden ve hilâfetinden olmana rağmen, yakınlığını ve babanın oğlu olmanı bir kenara bırakıp bununla sana özel olarak Allah'ın sözünü yerine getirmeyi emretmesini göz önünde bulundurarak - onun edebinin sana yüklediği ve onun tenbihinin sana vazettiği sorumluluk sebebiyle, durumlarının iyiliği, işlerindeki ustalık ve yer değiştirme tasarrufu bakımından seni sorumlu kılmak ister. ”¹⁰⁶

Bu uzun cümleli paragrafın arapça metninde mefûl-i mutlak ve mefûl-i li'eclih kullanımında 'Abdulhamîd'in üslûbuna yaraşan o melodik hava ön plana çıkmakta, lafızlardan âdetâ parıltılar yayılmaktadır. İbârelerdeki esaslar fark edilmekte ve 'Abdulhamîd'in zekasına uygun olan ısıltı ve netlik, ibâreleri donatmaktadır.

Nasihatlerinden dolayı veliahdın öfkelenmesinden endişe duyan 'Abdulhamîd ona insanların her ne kadar büyük ve azametli olsalar da terbiye ve nasihate ihtiyaç duyduklarını şöyle anlatmaktadır:

« وَلَوْلَا مَا أَمَرَ اللَّهُ تَعَالَى بِهِ دَالِاعِيَهُ ، وَتَقَدَّمَ فِيهِ الْحُكْمُ آمُرِينَ بِهِ : مَنْ تَقَدَّمَ الْعِظَةُ ، وَالتَّذَكُّيرُ لِأَهْلِ الْمَعْرِفَةِ »

“Allâh-u Teâlâ'nın emrettiği şeyler yol göstermeseydi, bilginler nasihat etmek ve marifet ehline dikkat çekmek gibi iki durumu ön plana çıkarırlardı. ”

¹⁰⁶ Şubhu'l-a 'şâ fî şınâ'ati 'l-inşâ', X, 195.

‘Abdulhamîd bu konudaki anlatımına devam etmekte ve mukaddime bu bahsin bitmesiyle sonlanmaktadır. Birinci bölümün birinci kısmı ‘Abdulhamîd’in şu sözleriyle başlamaktadır:

اعلم أن للحكمة مَسَالِكَ تُفِضِي مَضَائِقَ أَوَائِلِهَا مِنْ أَمِّهَا سَالِكًا، وَرَكِبَ أَخْطَارَهَا
فَاصْطَدَّ، إِلَى سَعَةِ عَاقِبَتِهَا، وَأَمَّنْ سَرَحَهَا، وَشَرَفَ عَرَبَهَا، وَأَنَهَا لِأَنْعَارٍ بِسُخْفِ
الْحَقَّةِ، وَلَا تُنْشَأُ بِتَغْرِيطِ الْعَفْلَةِ.

“ Bil ki, hikmetin onda yolcu olarak giden kişi için ilk zamanlarında sıkıntılar gerektiren yolları vardır. Kişi, sonunun genişliğini, rahatlığının güvenini hedefleyerek ve saygınlığının şerefini göz önünde bulundurarak hikmetin zorluklarını üzerine bindirir. Hikmet anlayış katılığı gibi bir noksanlığa yer vermez ve aşırı gafletle gelişmez.”¹⁰⁷

‘Abdulhamîd bu sözlerle birinci kısma giriş yaptıktan sonra, veliahdın kendisinde bulunması gerekli olan İslâm ahlakını ve genelde İran kültüründe var olan bazı özellikleri sayarak mektuba devam etmektedir. ‘Abdulhamîd bu konuyla ilgili sözlerinde hal, temyiz ile birlikte ism-i tafdil gibi tekrarlamayı gerekli gördüğü bazı sigaları kullanmıştır. Bu sigalar onun üslûbuna mananın açıklığı ve netliği ile birlikte estetikî ve müziksel özellikler kazandırmaktadır. Kendisinin müziksel uyum açısından meylettiği üslûpta eş anlamlı cümleler arasındaki uyum da onun bu konuyla ilgili sözlerinde ortaya çıkmaktadır. Bunlara ek olarak hal sigasının sık kullanımı dikkat çekmekte, tavsiye ettiği konularda İslami bir alt yapıya sahip olduğu aynı zamanda İran ve Yunan kültürlerinden bilgi aldığı görülmektedir.¹⁰⁸ ‘Abdulhamîd daha sonra mektuba şöyle devam eder:

« مِنْ ذَلِكَ أَنْ تَمْلِكَ أَمُورَكَ بِالْقَصْدِ، وَتُدَارِيَ جَنْدَكَ بِالْإِحْسَانِ، وَتَصُونَ
مِيرَكَ بِالْكِتْمَانِ، وَتُدَاوِيَ حَقْدَكَ بِالْإِنْصَافِ، وَتَدَلَّ نَفْسَكَ بِالْعَدْلِ، وَتُخَصِّنَ
عِيُونَكَ بِتَقْوِيمِ أَوْدِكَ، وَتَمْنَعُ عَقْلَكَ مِنْ دُخُولِ الْآفَاتِ عَلَيْهِ بِالْعُجْبِ الْمُرْدِيِّ،
وَأَنَانِكَ قُوَّةً فِي الْمَلَالِ وَقَوْتَ الْعَمَلِ، وَمُضَاءَ نَفْسِكَ فِدْرَ عَمَّا رَوَّيَةَ النَّظَرِ وَاسْتَفْهَامِهَا
بَأَنَافَةِ الْحِلْمِ، وَخَلَوَتِكَ فَاحْرُسْهَا مِنَ الْعَفْلَةِ وَاعْتِمَادِ الرَّاحَةِ، وَصَمْتِكَ فَأَنْفِ عَنْهُ
عَمَى الْاَلْفِظِ، وَخَفْ فِيهِ سُوءَ الْقَالَةِ، وَاسْتَبِاعَكَ فَأَرْعِهِ حُسْنَ التَّفَهُّمِ، وَقَوْمَهُ
بِإِشْهَادِ الْفَكْرِ

¹⁰⁷ Şubhu 'l-a 'şâ fi şinâ 'ati 'l-inşâ', X, 196.

¹⁰⁸ Neş'etu 'l-kitâbeti 'l-fenniyye, s. 136

“Talimatlarını idareyle kontrol altında tutman, orduna iyilikle muamele etmen, sırrını gizleyerek muhafaza etmen, nefretine hak gözeterek tedavi etmen, nefsinin adaletle yere sermen, ihtiyacını karşılamak suretiyle eksikliklerini tamamlaman, alçaltan bir gurur ile aklına kötülüklerin girmesini engellemen bunlardandır. Sabrını bikkınlık ve iş ihmalinden koru, zekanı tefekkürli bakışın zırhı ile kapla, musamaha tedbiriyle onu himayene al, yalnızlığında gaflete ve boşluğun verdiği güvene karşı uyanık ol, sessizliğinden lafızla meramını anlatamamayı çıkar ve kötü sözden sakın. Dinlediğini iyi anlamaya gayret et ve onu fikir öne sürerek sağlamlaştır...”¹⁰⁹

Verdiğimiz paragrafta cümlelerin başında mukaddem mefûlu bih kullanımı gibi Arap diline var olan bir olgu ortaya çıkmaktadır. ‘Abdulhamîd’in yaptığı bu kullanım paragrafın bütününe açık bir müzikselliğe büründürür. Bu üslup ‘Abdulhamîd’in üzerinde görülen yunan kültürünün etkisinden de kaynaklanıyor olabilir. Onun üzerindeki İran kültürünün etkisi şu paragraflarda ortaya çıkmaktadır.¹¹⁰

« نَمَّ لَتَسْكُنَ بِطَانَتِكَ وَجَاسَاؤُكَ فِي خِلْوَانِكَ ، وَدَخَاؤُكَ فِي سِرِّكَ ، أَهْلُ الْفَقَةِ
وَالْوَرَعِ مِنْ خَاصَّةِ أَهْلِ بَيْتِكَ ، وَعَامَّةِ قَوَادِكِ مِنْ قَدْ حَنَكْتَهُ السِّنَّ بِتَصَارِيفِ
الْأُمُورِ ، وَخَبِطْتَهُ فِصَالَهَا بَيْنَ قَرَّاسِنِ الْبَزْلِ مِنْهَا ، وَقَلْبَتَهُ الْأُمُورَ فِي فَنُونِهَا ،
وَرَكِبَ أَطْوَارَهَا . »

“Sonra, yalnız kaldığında yanında buluna maiyyetin, dostların, gizli işinde bulunan yabancı kişiler, özelde ailen, genelde (seneler) kendisini yere devirdiği halde işlerin yönetimiyle meşgul olmaya bağlı olarak yaşın kendisine tecrübe kazandırdığı yöneticilerin, derin bilgi ve takva sahibi olsunlar. Ki o yöneticiler işlerle uğraşmaktan parçalanmış olan turnaklarıyla onların üzerine atılmış ve işler çeşitli alanlarda onları evirip çevirmiştir ve onlar da işleri defaatle takip etmiştir.”¹¹¹

¹⁰⁹ Şubhu'l-a'şâ fi şınâ'ati'l-inşâ', X, 199.

¹¹⁰ Neş'etu'l-kitâbeti'l-fenniyye, s.137.

¹¹¹ Şubhu'l-a'şâ fi şınâ'ati'l-inşâ', X, 200.

'Abdulhamîd sözüne çeşitli özellikleri sayarak devam etmekte, iftiraları, kötüllemeleri, dedikoduları ve bunların zararlarının nasıl tedavi edileceği hakkında açıklamalar yapmaktadır. Bu açıklamalardan sonra bazı genel özelliklere değinmekte ve bolca nasihatlere yer vermektedir. Bu kısım nasihatlerle son bulur. Hatimede 'Abdulhamîd'in zevaç, hafif seci' ve cümlelerin uyumu ve eşanlamlıları, hal kullanımı vb. üslup özellikleri göze çarpmaktadır.¹¹² Bütün bunlardan sonra mektubun ikinci bölümünün birinci kısmı şöyle başlamaktadır:

« فَإِذَا أَفْضَيْتَ نَحْوَ عَدُوِّكَ ، وَاعْتَزِمْتَ عَلَى أَقَائِهِمْ ، وَأَخَذْتَ أَمْرَهُ قِتَالَهُمْ
فاجعل دِعَامَتَكَ الَّتِي تَلْجَأُ إِلَيْهَا ، وَتَقْتَكِ الَّتِي تَأْمَلُ النِّجَاةَ بِهَا ، وَرَكْنَكَ الَّذِي
تَرْجَى بِهِ مَنَالَةَ الظَّفَرِ ، وَتَسْكُنُفَ بِهِ لِمَا لِي الْخِذْرِ ، تَقْوِي اللَّهَ عِزَّ وَجَلَّ ،
مُسْتَشْعِرًا لَهَا بِمِرَاقِبَتِهِ ، وَالْإِعْتِصَامَ بِطَاعَتِهِ ، مُتَّبِعًا لِأَمْرِهِ ، مُجْتَنِبًا لِنَهْيِهِ ،
مُتَحَذِّيًا سُنَّتَهُ ، وَالتَّوْقِيَّ لِمَا صِيَهُ فِي تَعْطِيلِ حُدُودِهِ ، وَتَمَدُّدِ شُرَائِهِ ، وَمُتَوَكِّلًا عَلَيْهِ
فِيمَا حَتَمَتْ لَهُ ، وَاتِّقًا بِنَصْرِهِ فِيمَا تَوَجَّهْتَ نَحْوَهُ ، مُتَبَرِّئًا مِنَ الْخَوْلِ وَالْقُوَّةِ فِيمَا
نَالَكَ مِنْ ظَلَمٍ ، وَتَلْقَاكَ مِنْ عِزٍّ ، رَاغِبًا فِيمَا أَهَابَ بِكَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ إِلَيْهِ مِنْ فَضْلِ
الْجِهَادِ ، وَرَحَى بِكَ إِلَيْهِ ، تَحْمُودَ الصَّبْرِ فِيهِ عِنْدَ اللَّهِ عِزَّ وَجَلَّ وَقِتَالَ عَدُوِّ اللَّهِ الْمُسْلِمِينَ ،
أَكْلَابَهُ عَلَيْهِمْ وَأَظْهَرَهُ عِدَاوَةَ لَهُمْ ، وَأَفْدَحَهُ ثَقْلًا أَمَاتَهُمْ ، وَأَخَذَهُ بِرَبِّهِمْ ،
وَأَعْلَاهُ عَلَيْهِمْ بَغْيًا ، وَأَظْهَرَهُ فِيهِمْ فَسْقًا وَجُورًا ، وَأَشَدَّهُ عَلَى قِيَمِهِمْ » .

“ Düşmanın tarafına ulaştığında ve onlarla karşılaşmaya karar verip savaşmak için hazırlığa başladığında, (gerekli olduğu zaman) takviye kuvveti, kurtulmayı umacağın teminatı, zafere erişmeyi bekleyeceğin ve tetikte olmakla beraber kendisine sığınacağın desteği hazırla. Allah(a.c.) 'den; itaatine sarılmış bir şekilde, gözetimini hissederek, emrine uyararak, gazabından sakınarak, sınırları ihmal etmenin ve kamunları çiğnemenin günahından sakınıp, onun yolundan giderek, ona kendini verip tevekkül ederek, yöneldiğinde yardımına güvenerek, sana ulaşan zafer ve önünde duran şöhrat de güç ve kuvveti kendinden bilmeyerek, emîru'l-mü'minin seni cihadın üstünlüğüne davet ettiğinde Allah (a.c.) katında sabrın, müslümanların Allâh'ın düşmanı ile savaşmasının, onlara karşı en hırslı, düşmanlığı en açık olanın, onların geneline en fazla zarar verenin, kementlerini en fazla ele alanın , onlardan en çok nefret edenin, günah ve sapkınlıklara karşı en açık tavrı olanın, ganimetleri hususunda en sert olanın övülmüşlüğünden bahsettiğinde bunları önemseyerek güç al. ”¹¹³

¹¹² Neş'etu'l-kitâbeti'l-fenniyye, s. 138-140.

¹¹³ Şubhu'l-aşâ fi şinâ'ati'l-inşâ', X, 209.

Paragrafta görüldüğü üzere ‘Abdulhamîd başlangıçta ilk önce hâl, sonra da tafdîl sigasını bolca kullanmıştır. Bu sigaların bolluğu ‘Abdulhamîd’in üslûbunda her zaman var olan müziksellikten daha fazla ön plana çıkmıştır. ‘Abdulhamîd risâlesine veliahde ordunun yönetimi hakkında bilgi vererek devam etmektedir. Bu bilgileri verirken kullandığı üslûpta eş anlamlı kelimelerin bir araya getirilmesinde, hâlin kullanımında ve eş anlamlı cümlelerin uyumunda gösterdiği özen dikkat çekmektedir. Mektubun devâmında dikkat çeken bir husus daha vardır ki o da ‘Abdulhamîd’in şimdiye kadar kullandığı üsluptan farklı olarak ism-i fâil sigasını cümlelerin her birinde sık sık tekrarlayarak kullanmış olmasıdır. İsm-i fâili bu şekilde kullandığı paragrafın Arapçası şöyledir ¹¹⁴:

« اعلم أن الظفر خلعان ، أحدهما - وهو أعم منفة - ، وأبأن في حسن الذكر قالة ، وأحوطه سلامة ، وإتته عافية ، وأغوده عاقبة ، وأحسن في الأمور مؤردا ، وأعلام في الفضل شرفا ، وأسمه في الروية حزما ، وأسلمه عند العامة مصدرا - مانيل بسلامة الجنود ، وعسن الحيلة ، واطف المكيدة » .

Bu kısım: sonunda ‘Abdulhamîd casusların çetrefilli düzenleri hakkında veliahd için gerekli olan bilgileri vermekte ve şunları söylemektedir:

أذك عيونك على عدوك ، متطلما لهم أحوالهم التي يتقاربون فيها ، ومنازلهم التي هم بها ، ومطامعهم التي قد مدوا أعناقهم نحوها ، وأراد الأمور أدعى لهم إلى الصلح وأقودها لرضاهم إلى العافية .. احتفل من عيونك وجواسيسك ما يتوكل به من أخبار عدوك

“ *Düşmanlarının değişiklik yaptıkları durumlarının, planladıkları savaşlarının, boyunlarını onlara doğru uzattıkları emellerinin, onlar için hangi işin daha fazla barışa sebep olacağının ve hangi işin iyiliğe razı olmaları için uygun*

¹¹⁴ Neş'etu 'l-kitâbeti 'l-fenniyye, s. 140-141.

*olacağının bilgisini kollamak üzere gözcülerini uyanık tut. Gözcülerin ve casusların sana düşmanından getirdikleri haberleri gizli tut...*¹¹⁵

‘Abdulhamîd bu sözlerine casusların sadakat ve ihânet hallerinden, bu durumda veliahdın yapması gereken şeylerden ve veliahdın casuslarına karşı takınması gereken tavırdan bahsederek devam etmektedir. Böylece ikinci bölümün birinci kısmı sona ermekte ve ikinci kısmı şu şekilde başlamaktadır:

إِذَا أَحْكَمْتَ ذَلِكَ وَتَقَدَّمْتَ فِي إِهَانِهِ ، وَاسْتَظْهَرْتَ بِاللَّهِ وَعَوْنَهُ ، فَوَلَّ شُرَطَتَكَ
وَأَمَرَ عَسَاكَ أَنْ تَقُودَكَ عَنْكَ ، وَأَظْهَرَهُمْ نَصِيحَةً لَكَ ، وَأَقْدَمَهُمْ بَصِيرَةً
فِي طَاعَتِكَ ، وَأَتَوَّاهُمْ حِكِيمَةً فِي أَمْرِكَ ، وَأَنْضَاهُمْ صَبْرِيَّةً ،⁽¹⁾ وَأَصْدَقَهُمْ عَقْلًا ،
وَأَجْرَاهُمْ غَنَاءً ، وَأَكْفَاهُمْ أَمَانَةً ، وَأَتَمَّهُمْ ضَمِيرًا ، وَأَرْضَاهُمْ فِي الْعَامَةِ دِينًا ، وَأَقْدَمَهُمْ
عِنْدَ الْجَمَاعَةِ خُلُقًا ، وَأَعْطَاهُمْ عَلَى كَاتِبِهِمْ رَأْيَةً ، أَحْسَنَهُمْ لِمَنْ نَظَرَا ، وَأَشَدَّهُمْ فِي دِينِ
اللَّهِ وَحَقِّهِ صَلَاحَةً

“ Buna sağlam bir şekilde vakıf olup, Allâh’ın destek ve yardımını istediğinde elinin altında bulunan yöneticilerin en güvenilir, nasihat açısından en net , sana itaatte en geniş görüş sahibi, emirlerini yerine getirmede en atak, tavizden kesin bir şekilde kaçan, dürüstlükte en sadık, zenginlikte en kanaatkâr, mükâfât hususunda en gözü tok, dini genel olarak en fazla kabullenen, topluluk nazrında ahlakça en fazla övülen, bütün insanlara karşı merhamette en şefkatli, tâviz vermeme açısından Allâh’ın dini ve O’nun hakkı hususunda en katı olan kişiyi polis teşkilatının ve ordu yönetiminin başına getir.”¹¹⁶

Görüldüğü üzere ‘Abdulhamîd bu paragrafı genelinde temyizle birlikte ism-i tafdîl kullanmıştır. Bu kısımda ordunun düzeninden bahisle başlamakta ve ordunun muhafızları konusuna eğilmektedir. Ordunun hüküm verme yetkisine, ordudaki habercilere değindikten sonra savaşıla, zamanı ve yeri ile ilgili bazı tavsiyelerde bulunmaktadır. Risâle şu genel nasihatlerle sonlanmaktadır:

« اَعْلَمْ أَنَّ أَحْسَنَ مَكِيدَتِكَ أَتْرَأَ
فِي الْعَامَةِ ، وَأَبْعَدَهَا صِبْغًا فِي حَسَنِ الْقِتَالَةِ ، مَا نَلَيْتَ الظَّفَرَ فِيهِ بِحُزْمِ الزَّوْبَةِ ،
وَحُسْنِ الشَّيْءِ ، وَلَطْفِ الْحَيَاةِ . . . إِذَا تَدَارَى الْعَقْدَانِ ، وَتَوَاقَفَ الْجَمْعَانِ ،

¹¹⁵ *Ṣubḥu 'l-a'ṣṣâ fi şind'ati 'l-inşâ'* , X, 212.

¹¹⁶ a.e., X, 215-216.

واحتضرت الحرب ، وَعَبَّثَتْ أَمْحَاكِ اقْتَالَ عَدُوْنَهُمْ ، نَأْكَثُ مَنْ قَوْلٍ « لَا يَحُولُ
وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ ، وَالتَّوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ . . . وَمُرَّ جَنْدُكَ بِالصَّمْتِ ، وَقَلَّةِ
التَّائِفَاتِ عِنْدَ الْمُصَاوَلَةِ ، وَكَثْرَةِ التَّسْكِيْرِ فِي نَفْسِهِمْ ، وَالتَّسْبِيْحِ بِضَمَائِهِمْ . . . »

“ Bil ki halk üzerinde bıraktığı etki açısından kurduğun düzenin en iyisi ve güzel sözle anılmak için en kapsamlısı, düşüncenin sağduyululuğu, hayatın güzelliği ve tutulan yolun hoşluğu ile zaferi hak ettiğin şeylerdir... İki saf birbirine yaklaştığında ve iki topluluk karşı karşıya gelip savaşa hazır olduğunda , sen arkadaşlarını düşmanlarıyla savaşmak için harekete geçirdiğinde “ Allah’tan başka güç ve kuvvet yoktur, tevekkül Allah (a.c.)’dir .” sözünü sık sık söyle. Ordunu sessizce, çarpışma anına fazla odaklanmadan, onların içlerinde bol tekbir gönüllerinde bol tesbih olduğu halde, baştan sona dolaş ...”¹¹⁷

Bu risâle tam olarak ‘Abdulhamîd’in şu sözüyle sonlanmaktadır:

« أَيُّدُكَ اللَّهُ بِالنَّصْرِ ، وَغَلَبَ لَكَ عَلَى الْقُوَّةِ ، وَأَعَانَكَ
عَلَى الرَّشْدِ ، وَعَصَمَكَ مِنَ الزَّيْغِ ، وَأَوْجِبَ لَكَ اسْتِشْهَادَ مَعَكَ ثَوَابَ الشُّهَدَاءِ ،
وَمَنَازِلَ الْأَصْفِيَاءِ . وَالسَّلَامُ عَلَيْكَ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ . »

“ Allah seni yardımla kuvvetlendirdi. Gücü senin eline verdi. Olgunlukta sana yardım etti ve seni doğru yoldan sapmaktan korudu. Seninle şahit gösterilen kişiye şehitlerin sevâbı ve temiz kişilerin bulunduğu makamlar gerekli oldu.

Allâh’ın selâmı, rahmeti ve bereketi üzerine olsun.”¹¹⁸

‘Abdulhamîd b. Yahyâ’nın, Mervân b. Muhammed’in diliyle veliahde yazdığı bu risâle, Arap edebiyatı kitâbet ve telif tarihinde tek başına büyük bir önem hâizdir. Bu risâlede ‘Abdulhamîd’in kitâbetteki tarzıyla ilgili olan özelliklerin hemen hemen hepsi karşımıza çıkmaktadır. Onun risâlede o güne kadar görülmemiş bir şekilde konuyu bölümlere ayırması ve çeşitli fikirlerle açıklaması tutarlı bir düşünce yapısına sahip olduğunu da göstermektedir.

Bu risâledeki bazı özelliklerden yola çıkarak ‘Abdulhamîd’in İran ve Yunan kültürlerinin tesiri altında kalmış olduğu söylenebilir. Onun hocası Sâlim, Aristo’nun mektuplarını okuyor ve Yunancadan Arapçaya çeviriler yapıyordu. ‘Abdulhamîd Yunan kültürüyle ya hocası Sâlim, ya da Farsçaya olan hakimiyeti

¹¹⁷ Neş’etu’l-kitâbeti’l-fenniyye, s. 145.

¹¹⁸ a.e., s. 146.

sayesinde tanışmış olabilir. Bu tanışıklık sebebiyle Yunan kültürünün tesiri altında kalmış olması da doğaldır. Ancak onun kitâbet tarzında Yunan Edebiyatı ile benzeşen özelliklerin bulunmasından yola çıkarak, bu özelliklerin kaynağının tamamıyla bu kültüre dayandığını söylemek yanlış olur. Çünkü kanaatimizce, onun bu özellikleri, bu kültürün tesiri olmaksızın tamamıyla fitratında bulunan yeteneğin ortaya çıkardığı muhâkemeye dayalı bir aklî yapıdan da kaynaklanıyor olabilir. Ayrıca, ‘Abdulhamîd’in hayatının bir kısmında öğretmenlikle meşgul olduğunu düşünürsek, onun düşünceyi planlı bir şekilde karşıya aktarma özelliğinin, öğretmenlik yaptığı yıllarda temelînin atılmış olabileceğini de söyleyebiliriz. Bir şeyi öğretmeyi kendisine görev olarak benimsemiş birisi, öğreteceği hususları karşı tarafa en iyi şekilde aktarmak için bilgileri düzenleme ihtiyacı duyar ve bu iş için kafa yorar. Öğretirken konunun zor kısımlarını misallerle destekleyerek açıklığa kavuşturmaya, can alıcı noktalarda vurgular yapmaya çalışır. ‘Abdulhamîd’in de iyi öğretebilmek için düşünce anlamında bu basmıklardan geçmiş olabileceğini ve ilerleyen yıllarda bu birikiminin onun kitâbette kompozisyonel bir tarz sahibi olmasına yardım etmiş olabileceğini de söyleyebiliriz.

Bu risâleye geneli olarak yayılan özellikler , yazarının, kendisinden sonra baş döndürücü bir hızla gelişen çeşitli ilimler hakkında sahip olduğu geniş kapsamlı kültürü ortaya çıkarmaktadır. Bu yönden de risâle ayrı bir öneme hâizdir.

Risâlede, üslûp ve lafızların seçiminde kuvvetli bir özen kendini göstermektedir. Öyle ki risâlenin geneli, cümlelerin uyumlu bir şekilde kullanılmasından, seci’lerden, belirli bir paragrafta mefûl-i bih, ism-i tafdîl, temyîz, ism-i fâil ve hâl gibi bazı özel sigalara yer verilmesinden kaynaklanan müziksellikten epeyce nasiplenmiştir. Cümledeki lafızların birbirine karşılık gelmesi ve aralarındaki uyum kulağı okşamaktadır. ‘Abdulhamîd kitâbetinde terâdüfî oldukça bol kullanmıştır. Bu risâlede karşımıza kâtiplere örnek olan bir lider olarak çıkmaktadır. Fikirlerine ihtimam göstermekte, onları farklı kültürlerle beslemekte ve belirli bir düzene tabi tutarak ince ince anlatmaktadır. Fikirlerine olduğu gibi ayrıca üslûbuna da özen göstermekte, okuyucunun kulağında hoş bir

sada bıraktıran ve yazarına hayranlık uyandıran etkileyici bir müzikselliği mektubun geneline yaymaktadır.

Burada ayrıca ‘Abdulhamîd’in risâlede ortaya koyduğu kitâbet tarzının alt yapısında, kendisinden önce Hz. Peygamber döneminden başlayarak, Emevîler’in ilk zamanlarına kadar içerisinde bazı özellikleri barındırarak gelen kitâbet geleneğinin var olduğunu da belirtmek gerekir. ‘Abdulhamîd, Hz. Ali ve Hz.Ömer’in risâlelerinden bilgi ve düşünce açısından etkilenmiştir. O bu kitâbet birikimini alarak geliştirmiş ve kökleri yerde olan bir ağacın meyveye durmasını sağlamıştır.¹¹⁹

‘Abdulhamîd bilhassa bu risâlede ortaya çıkan özellikleriyle kendisinden sonra gelen müellifler üzerinde oldukça etkili olmuştur. Onun Arap edebiyatındaki önemi daha sonraki devirlerde uyandırdığı etkiye bakıldığında daha iyi anlaşılır. Zîrâ o, Abbâsiler dönemi’nde zirveye ulaşan edebî nesrin öncüsü olmuştur. Özellikle Tâhir b. Huseyn’in el-Me’mun, Mısır ve Rağqa arasındaki bölgeye vali olarak gönderdiğinde oğlu Abdullah’a söylediği sözlerde ‘Abdulhamîd’in etkisi bariz bir şekilde görülmektedir. Üslup farkına rağmen Tâhir’in sözlerinde ‘Abdulhamîd’in fikirlerinin ve lafızlarının oldukça etkili olduğu görülmektedir. hatta bu ikisinin sözleri uzaktan bakıldığında tek bir kalemden çıkmış gibi durmaktadır.¹²⁰

Av Hakkında Yazdığı Risale

Kaynaklarda, ‘Abdulhamîd’in avı konu alan ve avda yaşanan kolayları tasvir eden bir mektubu daha yer almaktadır. Onun bu risalesinde de sahip olduğu edebi özellikler yoğun bir şekilde kendini göstermektedir. O av yolculuğunu şöyle vasfetmektedir:

« أَطَالَ اللَّهُ بِقَاءِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ مُؤَيَّدًا بِالْعُرَى ، نَحْصُوصًا بِالْكَرَامَةِ ،
مُمْتَعًا بِالْأَنَمَةِ . إِنَّهُ لَمْ يُبَلِّغْ أَحَدًا مِنَ الْمُقْتَنِصِينَ ، وَلَا مُنْجَ مُتَطَرِّفٍ مِنْ

¹¹⁹ Neş’etu’l-kitâbeti’l-fenniyye, s. 148-153.

¹²⁰ a.e., s. 155,156.

الْمُتَصَيِّدِينَ إِلَّا دُونَ مَا لَقَّانَا اللَّهُ بِهِ مِنَ الْإِيمَنِ وَالْبَرَكَةِ ، وَمَنْحَنَا مِنَ الظَّفَرِ
وَالسَّمَادَةِ فِي مَسِيرِنَا ، مِنْ كَثْرَةِ الصَّيْدِ ، وَحُسْنِ الْمُقْتَنَصِ ، وَتَمَكُّنِ
الْجَلَّاسَةِ ، وَقُرْبِ الْغَايَةِ ، وَسَهْوَةِ الْمَوْرَدِ . . . »

“Allah emirulmü'mininin varlığını şerefle kuvvetlendirerek ikramla ayrıcalıklı kılarak nimetle faydalandırarak uzattı. Durum o ki avlayanlardan biri Allah'ın bizi karşılaştırdığı kismet ve bereket dışında herhangi bir şeyle karşılaşmadı. Avlayanlardan aşırı giden ödüllendirilmedi. Yolculuğumuzdaki zafer ve mutluluk bizi avın bereketinden , avlananın güzelliğinden, sezginin sağlamlığından, hedefin yakınlığından ve kaynağa ulaşmanın kolaylığından dolayı ihsan edildi...”¹²¹

‘Abdulhamîd’in itnâba olan düşkünlüğü bu paragrafta bariz bir şekilde görülmektedir. Yine onun üslubuna has olan temyiz ve birlikte ism-i tafdil sıgasının bol kullanımı mektubun diğer paragraflarında yerini almıştır.

Bu risalede belki de ‘Abdulhamîd’in diğer risalelerinde bu kadar net bir şekilde ortaya çıkmamış olan bir özellik vardır ki o da onun gerçekçiliği ve gerçek olanı tasvir etme konusundaki ince arayışıdır. O av yolculuğunu, yolculuk boyunca geçtiği toprakları ve av esnasında ortaya atılan ihtilafları vafsetmektedir. Bu, yazarın etrafındaki tabiata ve onun çeşitli hallerine karşı duyarlılığını yansıtmaktadır. Bu tasvir, yazarının bizzat hissettiği doğru ve gerçeğe dayalı bir tasvirdir. ‘Abdulhamîd kovalama ve av şeklini açıklamak için doğal atmosferi kullanmakta ve manzaranın tam, kamil bir şekilde göz önünde canlandırılmasına yardım etmektedir. Şimdi vereceğimiz paragrafta bu tasviri ziyadesiyle müşahade edebiliriz:

« فَلَمْ تَزَلْ بِأَخْفَاضِ سَيْرٍ ، وَأَنْتَقَفَ طَائِفٌ ، وَقَدْ أَمْطَرْنَا السَّمَاءُ مَطَرًا
مَتَدَارِكًا ، فَزَبَّتْ مِنْهُ الْأَرْضُ ، وَزَهَرَ الْبَقْلُ ، وَسَكَنَ الْقَتَامُ مِنْ مُنَارِ
السَّيَابِكِ ، وَمَنْشَأَتِ الْأَعَاصِيرُ ، مُهَلَّةٌ أَنْ سَرْنَا غُلُوتَ ، ثُمَّ بَرَزَتْ الشَّمْسُ
طَالِعَةً ، وَانْكَشَفَتْ مِنَ السَّحَابِ مَسِيرَةٌ . فَبَيَّانَاتُ الْأَشْجَارِ ، وَضِيكُ

¹²¹ Neş'etu'l-kitâbeti 'l-fenniyye, s. 157.

الدَّوَّارُ ، وانجلى الأبصار ، فلم تر منظرًا أحسن حُسْنًا ، ولا مَرْمُوقًا أشبه
شكلا ، من ابتسام نُور الشمس عن اخضرار زهرة الرياض ، والخيال تَمَرِّح
بنا نشاطًا ، وتَجَنَّبنا أعنتها انبساطًا .

“Yolun en az mesafeye inmesi ve oldukça usta bir arayış sayesinde
yanılmadık. Gök kesintisiz olarak devam eden bir yağmuru üzerimize dökmüştü.
Toprak onunla gelişti, yeşillikler parladı, bütün gök yüzünün hareket halinde
olması, şiddetli esen rüzgarların farklı farklı yönlerle dağılması, karanlık havanın
kapalılığı yolculuğumuz süresinde bir müddet öylece kaldı. Sonra güneş doğarak
ortaya çıktı, bulutların arasından ışık saçarak açıldı. Ağaçlar parıltıdı, çiçekler
gülümsedi, bakışlar dikkat kesildi... öyle ki daha önce güneş ışığının çayır
çiçeklerine tebessüm etmesine nazaran ne daha güzel bir manzara nede ona şekilce
daha fazla benzeyen bir çizgi görmüştük. Atlar yerinde duramayarak coşuyor ve
sevinçli bir şekilde bizi dizginlerine çekiyorlardı.”¹²²

Dıştan bakıldığında bu risalenin ‘Abdulhamîd’in en önemli risalelerinden
biri olduğu görülmektedir. Çünkü bu risale ‘Abdulhamîd’in itnâb, eş anlamlı
cümleler, cümleler arası uyum, izdivac, yaygın seci , hâl, ism-i tafdil gibi kulağa
hitab etme ve açıklama getirmek için bazı sıgaların kullanımındaki üslup
özelliklerini ortaya çıkarmaktadır. Bunlardan daha da önemlisi ‘Abdulhamîd’de var
olan keskin sezgi gücünü izhar etmektedir. Zira risalede ‘Abdulhamîd’in tabiatı
kuvvetli bir şekilde algıladığını ve gözleriyle gördüğünü olduğu gibi güzelleştirerek
resmetmeye çalıştığına şahid olmaktayız. Onun ortaya koyduğu resim öyle bir
resimdir ki çevreyi ve ayrıntıları gerçekçi bir şekilde bütün incelikleriyle kapsar.
Bu resmin kaynağı ‘Abdulhamîd’e yabancı olmayan derin düşünmeye dayalı akıl
gücüdür. Bu risalede ‘Abdulhamîd’in av peşinde koşanlarla birlikte olduğu
gözlenmektedir. Eski tardiyatı ve av hayatını yakından bilenler tarafından risalede
ortaya çıkan tasvir gücü daha iyi anlaşılacaktır.”¹²³

¹²² Neş’etu’l-kitâbeti’l-fenniyye, s. 158.

¹²³ a.e., s. 160,161.

İsyan Edenlere Hitaben Yazdığı Risale

‘Abdulhamîd b. Yahyâ’nın bir risalesi de isyan eden kimselere hitaben yazılmıştır. Bu risale, ‘Abdulhamîd’in diğer mektuplarında ortaya çıkmayan bazı özelliklerini ihtiva etmektedir. O, isyan edenlere şöyle hitab etmiştir:

« أما بعد .

فقد بلغنى كتابك تذكر أنك تتحمل اللزْدَ على الجرد ، فسترد عليك جنود
الله المقربون ، وأولياؤه الغالبون ، ويرد عليك مع ذلك حزبه المنصور من
السكران ، على الفحول ، كأنها العوول ، تخوض الرحول ، طوال السبال ،
تختضب بالجرال ، رجال هم الرجال ، بين رمح وناشب ، ليس معهم إلا كلب
مجازب ، ولا يشككون عن الأصحاب ، فقد منروا بضرب الهام ، واءتادوا
السكر والإقدام ، ليسوا بذي هيئة ولا إحجام ، يعضون بالسيوف ، ويخاطون
الزحوف ، في أعنتهم الختوف .

“İmdi,

Senin susuz kalıp kurumuş olanları çoraklıklara sevkettiğini ifade ettiğin mektubun bana ulaşmıştır. Muhakkak ki Allah’a adanmış Allah askerleri ve onun dostları sana karşılık verecektir. Bununla birlikte ayrıca onun kendi tarafından kolladığı, mükemmel bir örneklik üzere yaşayan orta yaşlılardan müteşekkil topluluğu da sana karşılık verecektir. Onlar ki, dağ keçisi gibi çeviktir. Yol boyunca çamura dalar, kırmızı renge boyanırlar. Onlar ok ile mızrak arasındaki adamlardır. Yanlarında savaşçı bir köpekten başka hiç kimse bulunmaz. Taraftarlarını geri döndürmezler. Ciddi saldırılarla karşı tarafa zarar vermiş, hucumu ve savaşa atılmayı tekrar tekrar yapmak istemişlerdir. Onlar bununla ne bir kolaylık ne de bir rahatlık içerisindeyler. Boyun bağlarında ölüm (yazılı) olduğu halde kılıçlar ile işi bitirirler ve ordulara karışırlar.¹²⁴

‘Abdulhamîd bu paragrafta diğer risalelerinde pek görülmediği halde sık seciye yer vermiştir. Bu durum bu risalenin ona nisbetinde şüphe uyandırır da diğer mektuplarında bazı paragraflar bu şüpheyi engel olmaktadır. Zira ‘Abdulhamîd’in Horasan’daki acemler Abbasilere ait siyah şiarıyla ortaya

¹²⁴ Neş’etu ’l-kitâbeti ’l-fenniyye, s.161

çıktıklarında Araplara hitaben yazdığı mektupta bu ısrarlı seci . veya ona denk olacak seci kullandığını görmekteyiz. O mektuptan bir paragraf¹²⁵ şöyledir:

« فَلَا تَمَكَّنُوا نَاصِيَةَ الدَّوْلَةِ الْعَرَبِيَّةِ ، مِنْ يَدِ الْفِتْنَةِ الْعَظِيمَةِ ، وَائْتِمُوا رِجَالًا
تَنْجَلِي هَذِهِ الْعَمْرَةَ ، وَنَصْحُو مِنْ هَذِهِ السَّكْرَةِ . فَسَيَنْصُبُ السَّيْلُ ، وَنَمَجِّي
آيَةَ اللَّيْلِ ، وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ ، وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ » .

‘Abdulhamîd yine Ebû Muslim el-Horâsânî’ye yazdığı söylenen bir mektubuna seci’ ile başlamaktadır. Şayet yukarıda vermiş olduğumuz paragraf güvenilir ise ‘Abdulhamîd’in bazı zamanlarda özellikle de isyancılara yazdıklarında bilinçli bir şekilde seci’ yapmaya meylettiğini söyleyebiliriz. Eğer güvenilir değilse bu, onu, ona nisbet eden kişinin ‘Abdulhamîd’in risalelerinde seci’e düşkünlük gösterdiğini hissetmiş olabileceğini düşünebiliriz. Bu da ona nisbet edilen seci’li sözlerin sıhhat derecesini artırır. Ayrıca ‘Abdulhamîd bazı tahmidâtlarında (mektupların başlarında yer verilen Allah’a hamde dair verilen cümleler) seciye yoğun bir şekilde yer vermiştir.¹²⁶

KÎTÂBETİNDE ÖN PLANA ÇIKAN GENEL ÖZELLİKLER

- 1- ‘Abdulhamîd risâlelerinin başlangıçlarında ve sonuçlarında yazılan amaca göre özel şekiller oluşturmuştur. Başlangıçta çok farklı üslûplarda, çeşitli manalar içeren tahmidât sigaları kullanmış ve tahmidâtları uzatmıştır. Mektubu bitirirken de uzatma yapmaya meyletmiş, duâ sigaları kullanmış, bunları manalarının ve yazdığı maksatların çeşitliliğine göre uzatmıştır.¹²⁷
- 2- İncelediğimiz risâlelerde, ‘Abdulhamîd’in kendisiyle donanmış olduğu özellikler ortaya serilmiştir. Onun kitâbetinden çıkardığımız ilk özelliği, kendisinin birbirini takip eden düşüncelere ve düzenli basamaklar içeren muhâkemeye dayalı bir düşüce yapısına sahip olmasıdır. Bu düşünce

¹²⁵ Neş’etu ‘l-kitâbeti ‘l-fenniyye, s. 161.

¹²⁶ a.e., s.162.

¹²⁷ Târîhu ‘l-edebi ‘l-‘arabî (Beyyûmî), II. 424-425; el-l’asîf fi ‘l-edebi ‘l-‘arabî ve târîhih, s.134.

yapısı risâlelerini her biri diğer paragrafa geçmeyen özel fikirlerden oluşan paragraflara bölmesinde ortaya çıkmaktadır. Aynı paragraflarda bulunan bu husûsî fikirler birbirleriyle uyum içerisindedirler ve aralarında anlam bağlantısı vardır. Genel konu veya da risâle bu fikirlerin toplamından oluşur. Risâlelerindeki bu taksim en açık bir şekilde veliahde yazdığı mektupta görülür. ‘Abdulhamîd’in bu özelliği sebebiyle Tâhâ Huseyn, el-Kâtib’in okuyucusunun paragrafı okuyup sonra durabileceğini, paragrafın sonunda ara verebileceğini, hatta mektubu okumayı bir veya daha fazla gün kesip, daha sonra mananın kesildiğinin farkına varmaksızın okumaya geri dönebileceği şeklinde bir yorumda bulunmuştur.¹²⁸ Bu durum Arap Kitâbeti’nin ‘Abdulhamîd ile birlikte tanıştığı yeni bir durumdur. Çünkü konuyu bu şekilde paragraflara bölmek, o zamana kadarki kitâbet geleneğine yabancıydı. Ondan önceki dönemlerde kâtiplerin bir konudan diğerine atlayıp, istedikleri zaman önceden bahsettikleri konuya geri dönerek, hatta bazen hiç dönmeyerek yazılarına devam ettiklerini görürüz. Sonuç olarak konuyu paragraflara bölme tarzına, doğru muhâkeme yeteneğine ve sistemli bir düşünce tarzına sahip olan bir aklın ürünüdür diyebiliriz.

- 3- ‘Abdulhamîd’in muhakemeye dayalı olan düşüncelerinde ve tasvirlerinde gerçekçiliğe olan meyli ortaya çıkmaktadır. Tasvirindeki bu gerçekliğin rengi düşüncelerinde mevcut olan şeylerin yansımasıdır. Bu durumu sayesinde onun tabiat manzaralarına olan sevgisini, dahası genel olarak tasvire olan sevgisini öğrendiğimiz av hakkındaki mektubu ortaya koymaktadır. Bu, değişik konular içeren risalelerinde ve katiplere yazdığı risalelerinde ortaya çıkmaktadır. Ayrıca onun algılama tarzındaki bu şekil; teşbih, istiare ve teşhis (canlandırma) kullanımında görülmektedir.

- 4- ‘Abdulhamîd muhakemeye dayalı düşüncelerini ibarelerindeki inceliğe ve kastedtiği manaların açıklığına önem vererek arzetmektedir. Bu

¹²⁸ Neş'etu'l-kitâbeti'l-fenniyye, s. 163.

arızı onun kitabet tarzına has olan hâl sıgasının kullanımını artırarak yapmaktadır. Hâl sıgasının bu denli sık kullanımı Arap edebiyatına uzak, Yunan kültüründe alışık olunan bir üsluptur. Bazı araştırmacılar bu özelliği ‘Abdulhamîd’in, Yunan kültüründen hocası Sâlim vasıtasıyla etkilenmiş olduğu gerçeğine bağlamaktadırlar. Ancak bu gerçeğe hak ettiğinden fazla değer vermemek gerekir. Çünkü onun halden daha fazla kullandığı sıgalar da vardır. bunlar; temyiz ile birlite ism-i tafdil, mefûl-i mutlak, mefûl-i leh sigalarıdır. Bilhassa temyiz ile birlikte kullandığı ism-i tafdil sıgası onun mektuplarındaki hâl sıgasının kullanımından daha fazladır.

5- ‘Abdulhamîd’in kullandığı ibarelerde açıklığa ve tam bir netliğe önem verdiği daha önce belirtilmişti. Onun bu hassasiyetinden olacak ki risalelerinde iki zıt kelimeyi bir arada kullanma (tıbak) ve mukabele sanatlarını bolca kullandığını görüyoruz. O, bu iki sanatın kullanımıyla fikirlerini olduğu gibi ortaya sermiş ve izah etmiştir. Fakat tıbak ve mukabele sanatlarını sırf bu maksatlarla kullanmamış, delil getirme ve müziksellik açısını da dikkate almıştır.

6- ‘Abdulhamîd risalelerinde fikirlerine ve onların anlamlarına özel bir ihtimam göstermiş, onları tam ve doğru bir şekilde aktarma hususunda oldukça titiz davranmıştır. Ancak onun manaya verdiği bu önem, lafızlara verdiği önemden daha fazla değildir. Çünkü, o, aynı titizliği kullandığı lafızlarda da göstermiş, lafızların düzgün net ve muazzam bir yapıda olması için uğraşmış, onları özenle seçmiştir. ‘Abdulhamîd lafızlara verdiği önem hakkında “Sözün en iyisi lafzı mükemmel , manası da orijinal olanıdır” sözüyle vurgu yapmaktadır..¹²⁹

7- ‘Abdulhamîd lafızlara gösterdiği bu özenin yanı sıra onların şekillendirilmesinin üzerinde de ciddiyetle durmuştur. Cümleleri müziğe dayalı bir ahenk ve uyum içerisinde düzenlemiştir. Bunu eş anlamlı ve zıt

¹²⁹ Neş’etu ’l-kitâbeti ’l-fenniyye, s. 166.

anlamalı cümlelerin peşpeşe kullanımıyla sağlamıştır. Bir fikri sadece tek bir ibareyle ifade etmeyip, kulağa hoş gelmesini ve müziksel uyumu hedefleyerek bir veya daha fazla ibareyle dile getirmiştir. Çünkü metindeki müziksel uyumu ve ahengi iki veya daha fazla ibarenin birbirine karşılık gelmesiyle sağlamıştır. Yazdıklarında genel olarak ön plana çıkan itnap ve ishâb (tafsilata girme usulü) onun teradüfe olan bu meylinin alametlerindendir.

- 8- ‘Abdulhamîd’in itnâba olan meyli kitabetinde icazdan tamamen uzaklaştığı anlamına gelmemektedir. O, bazı risalelerinde belîğ bir şekilde icaza da yer vermiştir. Yine bazı risalelerinde seci’ ve zevac kullanmıştır. Özellikle isyancılara ve devlete karşı çıkanlara yazdığı mektupta ‘Abdulhamîd’in yazıyı seci’in akışına bıraktığı görülmektedir. bunların sebebi, onun müziksel bir metin yapısıyla daha etkileyici bir hitaba kavuşmak istemesidir. Nitekim birbirine yakın cümlelerde temyiz, mukaddem mefûl-i bih ism-i fâil gibi bazı özel sıgaları bolca kullanması bu hususta ona yardım etmektedir. Hatta zaman zaman risalelerin paragraflarından birinde özel bir düzene uymuş ve bu özel düzeni paragrafın her bir cümlesinin üzerine uygulamıştır.¹³⁰

- 9- ‘Abdulhamîd’in risalelerinde var olan genel özelliklerin çıkış noktası bazı araştırmacılar arasında tartışma konusu olmuştur. Zira ‘Abdulhamîd hem Arap dili ve edebiyatına, İslami ilimlere sağlam bir şekilde vakıf, hem Farsçada derin bir kültüre sahip, hem de Yunan kültürü hakkında malumatları olan bir şahsiyettir. Arap kitabetine bir takım yeni üsluplar getirmiş ve bu alanda bir çıkır açarak onun bir sanat dalı haline gelmesini sağlamıştır. Peki bunun kaynağı ‘Abdulhamîd’in vakıf olduğu kültürlerden hangisidir.

‘Abdulhamîd’in, hocası Sâlim’in, Aristo’nun bazı mektuplarını okuyup Arapçaya tercüme ettiği daha önce belirtilmişti. Sâlim, muhtemelen

¹³⁰ *Neş’etu’l-kitâbeti’l-fenniyye*, s. 167.

Aristo'yu öğrencilerine de öğretmiştir. Tâhâ Huseyn 'Abdulhamîd'in veliahde yazdığı risalede orduyu her biri yüz kişiden birliklere bölmüş olmasının onun sahip olduğu Yunan kültürüne bağlamaktadır. 'Abdulhamîd'in hâl sıgasını sıklıkla kullanmasının ve sözün geneline bunu yaymasının Yunan kültüründen kaynaklandığını ileri sürmektedir.¹³¹ 'Abdulhamîd'in düşünce tarzının Yunan kültüründen ve Aristo'dan etkilenmiş olabileceği kabul edilebilir bir gerçektir. Ancak onun muhakemeye dayalı olan düşüncesinin kaynağı, dolaylı yollardan öğrendiği Yunan kültürü demek yanlış olur. Çünkü bu özelliği tamamen fitri yapısından kaynaklanıyor da olabilir. Ayrıca Araplar ile Bizanslılar arasında fetihlerden bu yana savaşlar oluyordu. Bu sebeple Araplar genel olarak Bizanslılar'ın ve İranlılar'ın ordu düzenleri hakkında bilgiliydi. Hatta Arap edebiyatında cahiliyeden beri yabancılardan tercümeler yoluyla Araplar'ın kitaplarına girmiş olan siyaset ve davranışlar ile ilgili kavramlara rastlanmaktadır.¹³² Bu gerçek ortadayken 'Abdulhamîd'in ordu düzeni hakkındaki bilgilerinin direkt olarak Yunan kültürüne dayandığını söyleyemeyiz. Hâlin sıkça kullanımına gelince; bu Arap dilinin özellikleri arasındadır. Bu kullanım gerek cahiliye şiirinde gerekse Kur'an-ı Kerim'de oldukça yaygındır.

'Abdulhamîd risalelerindeki üsluplarda Fars kültürünün de etkisi altında kalmıştır. Ancak bu etkinin sınırı hakkında kesin bir hüküm veremeyiz. el-Cahiz bu konuda: "Biz insanların ellerindeki Farslara ait risalelerin sonradan üretilmemiş derecede sahih ve Araplaşmamış kadar eski olup olmadığını bilemeyiz. Mesela İbnu'l-Mukaffa', Sehl b. Hârûn Ebû 'Ubeyd, 'Abdulhamîd ve Gaylân gibi kişiler bu risalelerin benzerlerini Arapçalaştırabiliyor ve bu hal üzere çalışabiliyorlardı" demektedir.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki 'Abdulhamîd'in kitabetinde boy gösteren genel özellikler (karşılaştırma ve tekrar, çeşitli sanatların kullanımı gibi) ondan önceki Arap hutbeleri ve mektupları ve Kur'an-ı

¹³¹ *Târihu'l-edebe'l-'arabî* (el-'Asru'l-islâmî). (Dayf) . s. 477.

¹³² *Târihu'l-edebe'l-'arabî*, (Ferrûh). I, 726.

Kerim’de de mevcuttu. Ancak onun getirdiği bazı yenilikler vardı ki bunlar hususunda kısmen yabancı kùltürlerin tesiri altında kaldığını söyleyebiliriz. Ancak onun kitabetteki özelliklerinin tamamen bu kùltürlerden kaynaklandığını söylemek kanaatimizce ilmi gerçeklerle bağdaşmamaktadır.

ÖZET

Emevîler dönemi Arap edebiyatı açısından özel bir öneme sahiptir. Bu dönemde yabancı uluslarla yakın temas neticesinde toplum pek çok siyâsî, sosyal ve kültürel değişiklikler yaşamıştır.

Toplumdaki bu değişiklikler zamanın edebiyatını olumlu bir şekilde etkilemiştir; Arap edebiyatı açısından çok önemli olan telif ve tercüme hareketlerinin başlamasına neden olmuştur. Bu zamana kadar belirli bazı özellikler kazanarak gelişen kitâbetin, edebiyat sahasında bir sanat olarak ortaya çıkması da bu dönemde olmuştur.

‘Abdulhamîd b. Yahyâ el-Kâtib bu dönemde kitâbetin zirveye ulaşmasını sağlayan baş kişidir. Aslen İranlı olan ‘Abdulhamîd bir süre öğretmen olarak görev yapmış, hayatının daha sonraki yıllarında Sâlim ile tanışmış, kitâbeti ondan öğrenmiştir. Arap edebiyatı hakkında derin bir bilgiye sahip olan ‘Abdulhamid aynı zamanda Farsçada da vukufiyet sahibidir. Kitâbete bazı yeni metotlar ekleyerek, onu kuralları ve sınırları bilinen bir sanata dönüştürmüştür. Edebî ürünlerinin bütünü farklı konulardaki risâlelerden oluşmakta olup, bunların sayısı muhtemelen 1000’dir. Kâtiplere ve zamanın veliahdına hitâben yazdığı iki risâlesi ona ait mektupların en meşhurlarıdır. ‘Abdulhamîd eserlerini okuyucuların gözlerine, kulaklarına ve ruhlarına hitâb edecek şekilde zevkli bir üslûpla kaleme almıştır.

‘Abdulhamîd çağdaşları ve daha sonra gelen edebiyatçılar tarafından övgüye mazhar olmuş ve Abbâsîler dönemindeki edebî nesrin öncüsü olmuştur. O fesahat ve belagata sahip olan kitâbetiyle Arap edebiyatındaki eşsiz yerini almıştır.

SUMMARY

The Umayyad Period has a special importance in terms of Arabian literature. In this period, as a result of intimate relations with the foreign nations, the society has experienced a great many political, social and cultural changes and developments. The changes happening in the society have affected the literature of the time in a positive way and have resulted which have been very important regarding Arabian Literature. It is also in this period that the art of certain characteristics up to this period has appeared as an art in the field of literature at the time.

The chief person who has led the art of writing to reach its peak is Abdulhamid b. Yahyâ el Kâtib İranion by birth, Abdulhamid has worked as a teacher for some time and later in his life he has met Sâlim and learnt the art of writing from him. His knowledge of Arabian literature is immense and he is also specialized in Persian. By adding some new methods to the art of writing he has transformed it into an art, the rules and the limits of which are known. All of his literary production consist of letters about many different subjects, the number of which is probably 1000. His two letters addressed to the clerks and the heir to the throne at the time are the most famous of all of his letters. He has written his works in a delightful manner in such a way as to appeal the eyes, ears and spirits of the readers.

He has been praised much by his contemporaries and by the later generations and he has become the pioneer of the prose in the Abbasian Period. Abdulhamid has taken his unique place in the Arabian literature with his rhetorical, clear and elegant prose.

ÖZ GEÇMİŞ

1976'ta Sivas'ta doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini aynı yerde tamamladıktan sonra 1994'te Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Arap Dili ve Edebiyatı bölümüne girdi. 1998'de bu bölümden dereceyle mezun oldu. Aynı yıl aynı bölümde yüksek lisans öğrenciliğine başladı. Yüksek lisans öğrenciliğine halen devam etmektedir.

